

Baik Éva

Életrajz

Tizenhét évesen – már a német, francia és angol nyelv birtokában – szinte véletlenül, egy fiú miatt kezdett oroszul tanulni a most 84 éves, hihetetlenül fiatalos hölgy, akinek ha különleges nevét az internet keresőjébe beírjuk, számtalan találatot kapunk: könyvek, cikkek fordítása, szerkesztése. Egész életének sikere a nyelvek tudása, az ő szavaival: a nyelvek minden pénzt megérnek – emberi és munkahelyi kapcsolatai ezek nélkül másképpen alakultak volna. Érettségi után deportálták, s hazajöve, rögtön tolmácsolni kezdett, később az MTA fordítója, majd az Akadémiai Kiadó szerkesztője lett.

Barátságos otthonában édesanyja halála óta egyedül él. Mindenhol könyvek és könyvek, amik nem dísznek vannak, ahogy ő mondja, és beszélgetésünk közben ez be is bizonyosodik: számtalanszor föl pattan, leemel egy-egy kötetet, utánanézik annak, amiről mesél, kiegészít, pontosít. Sajnálattal mondja, hogy nem tudja az internetet használni, de az ő keresőrendszere majdnem olyan gyors.

Élete egyik legérdekesebb történetét nemrég Bächer Iván írta meg „Szomszédors” címmel (Népszabadság, 2007. november 10.).

1924 nyarán, június hetedikén születtem Budapesten, de csak azért itt, mert az anyut fölhozták, hogy itt szüljön. Szüleim akkor egy Fejér megyei pusztán éltek, Bodakajtor-Felsőszentivánon, ami az Aba [Aba – nagyközség volt Fejér vm.-ben, 1891-ben 3300, 1910-ben 4200, 1920-ban 4100 lakossal. – A szerk.] nevű falu közvetlen közelében volt, és körülbelül tizenöt kilométernyire Székesfehérvártól. A birtokot apai családom bérelte gróf Zichy Rafaeltől. Hatéves koromig – míg szüleim el nem váltak – én is itt laktam. Utána anyámmal Zalaegerszegre költöztem.

A Baik család történetéről furcsa históriát hallottam. Édesapám mesélte. Volt egy unokatestvére, Baik Mihály. 1938-ban fogadta el a parlament meg a felsőház az első zsidótörvényt [lásd: zsidótörvények Magyarországon], amelynek egyik szakasza arról szólt, hogy mindazok az izraelita lakosok igényt tarthatnak a magyar állampolgárságra, akik bizonyítani tudják, hogy Magyarország területén éltek az őseik legalább 1867, tehát a kiegyezés éve óta [Az első zsidótörvény nem tartalmaz ilyen kitétel. Az 1939. évi IV. törvénycikkben („A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”, vagyis a második zsidótörvényben) szerepel a zsidók választójogának korlátozása, amennyiben a választójogot az 1867 óta való folyamatos Magyarországon lakáshoz kötötték: „Zsidónak csak akkor van országgyűlési, törvényhatósági és községi választójoga és zsidót csak akkor lehet országgyűlési képviselőnek, törvényhatósági bizottsági és községi képviselőtestületi tagnak megválasztani, ha ő maga és szülői - amennyiben

szülői az 1867. év december hó 31. napja után születtek, ezeknek szülői is - Magyarországon születtek és a törvényben meghatározott egyéb előfeltételeken felül hitelt érdemlően igazolja azt is, hogy szülői vagy - amennyiben szülői az 1867. évi december hó 31. napja után születtek - ezek felmenői az 1867. évi december hó 31. napja óta állandóan Magyarország területén laktak" (4. §). - A szerk.]. . Erre Misi bácsi kutatni kezdett. Akkor még nem volt állami anyakönyvvezetés, azt csak a tizenkilencedik század végén vezették be [1895-ben vezették be Magyarországon az állami anyakönyvvezést. Lásd: polgári házasság. - A szerk.]. Az 1820-as évek valamelyikéből származó anyakönyvben talált egy olyan adatot, hogy egy Baik Ádám nevű fiatal debreceni polgár egy izraelita leánnyal kötendő házasság céljából elhagyta őseinek hitét, és izraelita hitet vett föl. Ez a bizonyos Ádám ezután a Dunántúlra költözött. Fogalmam nincs, ki volt az ő felesége, aki miatt megvált a hitétől. Nagyon könnyelmű módon, mert szerintem a tizenkilencedik század első harmadában sem volt a zsidóknak olyan privilegizált helyzete Magyarországon. Az kétségtelen, hogy a családom innen származott. Milyen kevés bajt érhettem volna meg, ha ez az Ádám nem szeret bele abba a zsidó leányba... Az biztos, hogy ő eredetileg református volt, és a család másik ága Debrecenben maradt.

Sokkal később, már a háború után, amikor az MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán dolgoztam, kaptunk egy új munkatársat, aki debreceni volt. Mikor már eléggé összeismerkedtünk, azt kérdezte: „Nincsenek magának Debrecenben rokonai?” Először meghökkenem, aztán eszembe jutott ez a régi emlék. Mondtam: „Én nem ismerek egyet sem, és nem is érdekelnek.” Akkor már ugye a deportálás és az ezzel kapcsolatos összes gyalázatok a hátam mögött voltak. Azt mesélte, volt egy ügyvéd, akinek ez volt a vezetékneve, és ez olyan ritka név, amit máshol nem lehet megtalálni. Való igaz, hogy a budapesti telefonkönyvben is csak én vagyok. Mondtam: „Egyetlen dolgot mondjon meg, nem volt-e nyilas?” Azt mondta, nem. „Jó, akkor nyugodjék békében!” Ez volt az első ilyen információ. Egyszer egy barátomat megkértem, hogy nézze meg a debreceni telefonkönyvben, hogy van-e ilyen név. Van.

Jóval később, egy másik debreceni származású úr, aki nagyszerű női szabó volt, amikor már többször jártam nála, akkor mert nekem ilyen családi kérdést föltenni: „Ne haragudjon, nincsenek rokonai Debrecenben?” Te jó isten, ez is ezzel jön, gondoltam én. Mondtam: „Nem, nem tudok róla.”

Egy harmadik alkalommal is szóba került a debreceni ág, az volt a legmegbízhatóbb. A nyugdíjba menetelem előtti utolsó könyv, amit szerkesztettem az Akadémiai Kiadóban, egy debreceni történészprofesszornak a nagy, komoly monográfiája, az volt a címe: „A debreceni cívis vagyion” [Rácz István, 1989]. Debrecen olyan szerencsés volt, hogy nagyon-nagyon régi iratokat is elő lehetett szedni a levéltárából, nem égett el olyan sok minden, mint például Budán. Ebben a kéziratban találtam egy olyan adatot, hogy a tizenhetedik század végén tizenegy évig egy Bajik András - még így írva - nevezetű vagyionos polgár volt Debrecen főbírája, ami akkoriban polgármesterféle rangot jelentett, mindenesetre választott tisztség volt, nem öröklött.

Apai nagyapámat [Baik Gyula] nem ismertem. Gazdálkodó volt, a fiai követték ebben. Nagymamám szeretetteljes nagymama volt, aki engem agyonkényeztetett, mert én voltam az egy szem unokája. Finom süteményeket sütött. Bodakajtoron élt ő is. Nem emlékszem, hogy vallásos lett volna, gyertyagyújtással is csak később, Zalaegerszegen találkoztam, amikor zsidó barátnőim lettek. Nagymamával haláláig tartottam a kapcsolatot, elég nagy kislány voltam, tizenkét-

tizenhárom éves, amikor meghalt. Akkor már Budapesten élt.

Nagyszüleimnek öt gyereke volt. Apám, Miklós, Pista, Pali, Anna és Erzsébet. Nagyon keveset tudok róluk. Édesapám Abonyban született [Nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 12 000, 1910-ben 14 700 lakossal. – A szerk.], születési dátumát csak körülbelül tudom, talán 1885. Mindenki ott élt Bodakajtor-Felsőszentivánon, amíg lehetett. Ez volt a pusztá. Gyönyörű nagy házuk volt, két külön lakással. Rendes, szép polgári lakás volt mind a kettő, ahogy illik. Minden megvolt, nagy szobák, fürdőszoba, vécé, konyha, kamra, vízvezeték, ha nem is volt csatornázva, fafűtéses cserépkályhák, nagyon jól ápolt, szép deszkapadló. Szobalány takarított, és volt szakácsnő is.

Óriási, nyolcholdas, parkszerű kert tartozott a házhoz, ősrégi fákkal, egy külön fizetett kertésszel, rá emlékszem, Holdvilág bácsinak hívták. Konyhakert is volt, mindennel, ami a konyhára került. A birtokon gabonát, főleg kukoricát termeltek. Persze volt baromfiudvar csirkével, libával, kacsával. És mindenféle háziállat, ott ismerkedtem meg velük.

És lovak! Pistának az egyetlen és fő mániája az ügetés volt, és amíg a pusztán élt, csodálatos lovai voltak. Ezek tulajdonképpen nem versenylovak voltak – ezt én véletlenül tudom, mert ezt általában senki sem tudja –, hogy más típusú a versenyló, amin lovagolnak, és más típusú az úgynevezett ügetőló. Ha ránézel, nem tudod, csak ha értesz hozzá. Más a járása például. Ott senki sem lovagolt, arra nem voltak alkalmasak. Ezek a kis kétkerekű kocsit, a szulkit húzták. Pista Palival együtt tenyésztette őket. Szabály volt, de legalábbis szokás, hogy ahogy a lovat hívták, a csikáját ugyanolyan betűvel kezdődő névre keresztelték. Persze mind a ketten jártak az ügetőre, Pestre. Fogadtak is, nyertek meg vesztek, Pista sokat hajtott is. Evvel telt az életük. Nem lett családjuk. Nyilván udvaroltak, de soha nem házasodtak meg. Szegény Pista és Pali, ugyanúgy, mint apám, valahol elpusztultak.

A két nagynéném is itt élt. Mindig jók voltak hozzám, de kényeztetésről szó nem volt. A háztartást vezették, ott volt a kert, az állatok... De máig töröm a fejemet azon, hogy mivel töltötték a rengeteg idejüket, az egész életüket. Nem volt férjük, nem volt gyerekük. Pedig nem voltak olyanok, akiket nem lehetett volna férjhez adni. Amikor már muszáj volt, ők is felköltöztek Pestre. Túléltek az ostromot. Soha nem jutott eszükbe, hogy munkát vállaljanak, még a háború után sem. Hogy miből éltek, nem tudom. Talán volt valami kis vagyon. Ők erről nem meséltek, én meg nem kérdeztem. Egy bérlakásban laktak, méghozzá szép helyen, a Stefánia úton, amit akkor Vorosilov útnak hívtak [Stefánia út – később: Vorosilov út – később: Népstadion út – ma ismét: Stefánia út. – A szerk.]. Amikor keresni kezdtem, időnként küldözgettem nekik egy kis pénzt. Az 1960-as években haltak meg.

Anyai nagyapám, Schischa Ignác sajnos korán meghalt, 1910-ben. Még az első háborút sem érte meg, szerencséjére. 1847-ben született, tehát hatvanhárom évet élt. Nagyanyám körülbelül akkor halt meg, amikor én két éves lehettem [Tehát 1926 körül. – A szerk.]. Úgyhogy nem is emlékszem órá.

Anyám mindig csak a nagyapámról mesélt nekem. Bécsújhelyen, Wiener Neustadtban éltek [Bécsújhely Alsó-Ausztria egyik legnagyobb városa volt a 19. század végén, 24 000 lakossal. – A szerk.]. Pénzváltó üzlet tulajdonosa volt. Fogalmam sincs, hogy ez mit jelentett, és hogy mennyi keresetet hozott. A család kötődött a valláshoz, a nagypapa hitközségi helyettes elnök volt. De azt nem tudom, hogy például kósért főztek-e.

Nagyon művelt ember lehetett. És nagyon zeneszerető meg jó apa. Anyám mesélte, hogy amikor egészen kislány volt, egy vasárnap kézen fogta – tudta, hogy kislányának jó hallása van és muzikális –, és elvitte egy katolikus templomba, ahol Schubert-miséket adtak.

Nagypapa özvegyen házasodott újra [1896], akkor már volt egy nagylánya, Elsa, akivel aztán anyám igen jó kapcsolatot tartott fent. Elsa Ljubljánában [Jugoszláv Királyság] élt, magyarul nem tudott, egy vasúti mérnök volt a férje, Hoffmann Emil. Anyám egyszer el is vitt hozzánk, amikor nyolc éves voltam, és ott töltöttem a nyarat. Borzasztóan elkényeztettek, mert az ő lányuk, Médi már férjnél volt. Miután ők egy szót nem tudtak magyarul, nekem kellett megtanulnom németül, ami úgy-ahogy sikerült. De mást is megtanultam. Volt ott egy gyönyörű uszoda, egy abszolút modern, pazar, és azt mondták, hogy most meg kell tanulnod úszni. Nyolc lecke után szabadon úsztam mélyvízben. Az úszómester kizárólag szlovén nyelven adta az utasításokat. És a gyerekek, akik ott voltak körülöttem, azok is mind szlovének voltak, úgyhogy őket is valahogy meg kellett értenem. Isteni nyár volt, sajnos, nem ismétlődött meg soha. Szegényeket deportálták, csak Médi jött vissza. Férjét Bruno Klemenčičnek hívták, szlovén volt és római katolikus. Talán Médi ki is volt keresztelkedve. A férjét így is elvitték, elpusztult.

Az anyai nagyanyám családja – az Österreicher család – már 1849 előtt Zalaegerszegen élt. Az összes családtag föl van sorolva egy levéltári kiadványban, amit 2002-ben adtak ki Zalaegerszegen [A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849, Sajtó alá rendezte: Németh László].

Nagymamám 1870-ben született Zalaegerszegen, Reginának hívták. Két fiú- és két lánytestvére volt. A három lányról megmaradt egy fénykép 1901-ből, amit levelezőlapként küldtek egyik fivérüknek Debrecenbe, ahol az vasutas volt. Adolf volt a neve, de csak Rudi bácsinak hívtuk. Ő volt az a családból, aki magyarosította a nevét Országra. Sok helyen dolgozott, vasutasként ment nyugdíjba. Nagyon szerettem, tartottam vele a kapcsolatot. Pesten halt meg, messze a háború után. Gyereke nem volt. Volt egy felesége, akit én soha nem láttam, mert olyan hamar elment. Élettársával élt.

Samu bácsi építész volt. Állítólag igen szép fiú volt, de korán meghalt. Özvegyét ismertem, a fiát, Sanyit imádtam. Pozsonyban éltek, egy biztosítótársaságnál volt valami magasabb rangú beosztott tisztviselő. Amikor a németek bevonultak Csehszlovákiába [1939 márciusa], Zalaegerszegre menekültek. Rendkívül jóképű, művelt, kellemes és érdekes ember volt, aki bizonyára nagyon szenvedett attól, hogy [Zala]Egerszegen semmi munkája nem akadt. Ezért aztán magára vette az én kulturális nevelésemet. Emlékszem, mikor azt mondta: „Micsoda dolog az, hogy egy ilyen nagylány – ugye tizenöt vagy tizenhat éves – csak lányregényeket olvas, Tutsek Annát meg Kosáryné Réz Lolát!” [Tutsek Anna (1865–1944) – író, 1894-től a „Magyar Leányok” c. képes hetilap szerkesztője. Különösen a női olvasóközönség polgári rétegeiben voltak olvasottak erkölcsjavító céllal írt konzervatív szemléletű írásai (Viola története /regény/, Cilike /regénysorozat/ 1904–14) (MÉL); Kosáryné Réz Lola (1892–1984) – író, műfordító, az „Új Idők” munkatársaként dolgozott, majd a „Magyar Lányok” c. lapot szerkesztette. 1921 és 1944 között 38 ifjúsági regénye jelent meg, közülük néhány – elsősorban a Tibi-történetek – több kiadást is megért. Németből, franciából, angolból fordított regényeket (MÉL). – A szerk.] Valamelyik lágerben, szegény, belepusztult a flekktífuszba [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.].

Natália néni Szombathelyen élt a férjével, doktor Viola Ödönnel, aki ügyvéd volt. Nemigen tudok róluk. A néni nagyon fiatalon, ágyban, párnák közt halt meg tífuszban. Ha megvan Szombathelyen a zsidó anyakönyv, abból lehetne megtudni, máshonnan nem, hogy mikor. Volt egy lányuk, Renée, akit én ismertem is, de nem volt vele kapcsolatom. Túlélte a háborút.

Nagymama másik nővéréről, Berta néniről és családjáról sokat tudok. Hatéves koromtól az ő haláláig, tizennyolc éves koromig [1942] egy házban éltem vele Zalaegerszegen. Doktor Jámbor Mártonné, férje, Marci bácsi és öt fia. Berta néni egész életében itt élt, férje, aki ügyvéd volt, három vagy négy évvel őelőtte halt meg.

Berta néni világra hozott öt gyereket. Állítólag még egy hatodik is született, de az csecsemőkorában meghalt. Nem meséltek róla soha. Mind az öt fiú nagyon jól sikerült. Név szerint: Miklós, Laci, Sanyi, Karcsi, Pista.

Miklóst 1914-ben rögvést behívták katonának, és fogságba esett az oroszoknál, nyilván a Kárpátokban. Ez egy különös történet. A bajtársai, akik [zala]egerszegiek voltak, és szabadságra hazaengedték őket a nagy csaták után, azt mondták, hogy a szemük láttára esett el. Szegény édesanyja gyászba borult. Aztán eltelt néhány hét – fantasztikus, hogy mik voltak az első világháború alatt, amik a második alatt nem létezhetek volna –, érkezett egy távirat postán a következő szöveggel: „Gesund, gefangen, Miklós.” [Egészséges, elfogva, Miklós. (német)] Szóval az történt, hogy a Miklóst vonattal, nyilván marhavagonban, vitték Oroszország belseje felé mint hadifoglyot. Az édesanyja gondoskodott arról, hogy a zubbonya bélésébe belevarrjon néhány aranypénzt, ami akkor még létezett. Kijevben megállt a vonat, és hosszasan állt, Miklós kibontotta az aranypénzt. Leugrott a vonatról, beszaladt a kijevei vasútállomás postahivatalába, odaadta az aranyat, és feladta a táviratot. Egy ellenséges országban! Meg is érkezett. Ő viszont évekig volt hadifogságban, Szibériában, és úgy jött haza, hogy megkerülte a világot. Szóval Vlagyivosztokban hajóval, isten tudja, hogyan, Hawaiiön keresztül, az ég tudja, hogyan, de visszajött.

Érettségije volt csak, állást a háború után persze nem kapott itthon. Erre fogta magát, és kivándorolt Amerikába. Úgyhogy ott élt. Valamikor az 1930-as évek első felében hazalátogatott, még élt az édesapja is. Gyerek voltam még, de jól emlékszem rá. Tél volt. Amikor kitört a háború, már reménytelen volt, hogy újra jöjjön. A háború után aztán, amit tudott, küldött nekünk. Mert tudta, hogy itt nincs semmi.

New Yorkban élt, postatisztviselő volt. Nagyon későn, talán hatvan éves is volt már, amikor összeismerkedett egy magyar zsidó özvegyasszonnyal, akit elvett feleségül, aki imádta. Együtt maradtak halálukig. Nem emlékszem, mikor halt meg.

Lacit borzasztóan szerettem. Ő lett édesanyám második férje. Nagyon-nagyon jó viszonyban voltunk. Ő nevelt föl. Nézeteit, politikai álláspontját és mindent a magamévá tettem. Az első háborúban az olasz fronton harcolt, és nagyon komoly kitüntetései voltak. Fölterjesztették arany vitézségi éremre, de persze leszállították úgynevezett első osztályú ezüstre [lásd: rendjelek, kitüntetések]. Az ilyen kitüntetéseknek már a feléért is vitézzé avatták volna, ha nem zsidó [lásd: Vitézi Rend].

Kitűnő ember volt, első osztályú fogorvos, első osztályú szakember s egy sármőr, akit mindenki nagyon kedvelt, sok barátja és ismerőse volt. Róla, rólunk még később mesélek.

Sanyi jogász lett, és folytatta édesapja ügyvédi praxisát [Zala]Egerszegen. Deportálták Mauthausenba, de sikerült hazajönnie. Újra ügyvédként dolgozott, aztán szomorú sorsa lett. Valakit el szeretett volna venni feleségül, aki egy Amerikába szakadt magyar nő volt, s akivel évekként előbb ismerkedett meg, amikor még lehetett hazajönni látogatóba. A nő kicsalta külföldre, illegálisan, és nem ment hozzá feleségül. Úgyhogy szegény Sanyi végül öngyilkos lett. Tragikus dolog, hogy nem tudott mit kezdeni magával. Nem volt módja hazatérni, és nyilvánvaló, hogy a deportálás is kikészítette az idegeit, nem volt fölkészülve további megrázkódtatásokra. Mert amúgy el lehetett volna ezt viselni. Még nem volt olyan idős, hogy ne találhatott volna valaki mást. Nagyon szomorú.

Pista orvos lett. Bécsben végezte el az egyetemet, mert máshol nem vették föl [lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus]. Kitűnő feje volt. Utána elment Észak-Olaszországba, ott lett belőle fogorvos, doktor Stefano Jambor, aztán elment Rómába, elvett egy fiatal olasz lányt, Sylvia Romanót – aki nagyon édes volt –, haláláig együtt éltek. Született egy lánya és két fia. A nagybátyámmal tartottam a kapcsolatot. Mihelyst lehetett utazni, rögtön meghívott. Az 1960-as évek elején mentem először Rómába, utána több ízben voltam náluk, és ez életem egyik legszebb emléke. Nagyon szerettem őket. Aranyosak voltak, műveltek, okosak és kedvesek. És hát én Rómát keresztül-kasul jártam. Pista egyszer azt mondta: „Te jobban ismered Rómát, mint én, aki már itt élek harminc éve.” Nem lehet nem imádni Rómát. Az 1990-es években haltak meg, előbb Pista, később Sylvia.

Gyerekeik közül a lányukkal vagyok kapcsolatban, aki Velencében él. Férjhez ment egy franciához, úgyhogy vele csak franciául és olaszul lehet társalkodni.

Karcsi volt a Jambor fiúk közül a legfiatalabb és az egyetlen, akit én soha nem láttam, és aki talán kevésbé volt tehetséges, mint a többiek. Egy életet töltött el Franciaországban, és soha nem tudott összegyűjteni annyi pénzt, hogy meglátogassa a szüleit. Nőtlen maradt haláláig, a 2000-es év legelejéig. Pista lánya a francia férjével többször meglátogatta őt Olaszországból.

Nagypapa 1896-ban nősült másodszorra, Wiener Neustadtban. Nagymama – mint már szó volt róla – zalaegerszegi volt. Három gyermekük született. A legidősebb az édesanyám volt, Etelka, aztán Klári és Walter. Meglehetősen szerény körülmények között éltek, mégpedig azért, mert a nagyapám, aki eltarthatta volna a családot, 1910-ben meghalt. Nagyanyám ott maradt három kiskorú gyerekkel. Visszajött Magyarországra, ahonnan elment a házasságkötése után, bár az egy és ugyanaz az ország volt akkor még, az Osztrák–Magyar Monarchia. Egy jó ideig Szombathelyen élt. Ha jól tudom, még például olyasmivel is foglalkozott, hogy gyerekeknek vagy diákoknak főzött.

Nekem csak nagyon röviden mesélték, hogy a nagyapám után szinte semmi sem maradt, mert ő ugyan szorgalmas és szolid ember volt, de az öccse egyszer kölcsönkért tőle huszonötezer békebeli, első világháború előtti – nem is tudom, akkor mi volt? – koronát, és azt soha az életben nem adta vissza. Így aztán a megözvegyült nagymamám a három gyerekkel, akiket iskoláztatni kellett, nagyon nehezen élt.

Anyám 1897-ben született. Négy polgárit [lásd: polgári iskola] járt. Már többre nem tellett sehogy se. De talán nem is volt különösebb ambíciója. Arról, hogy buta kislány lett volna, szó nem volt. De nem volt olyan tudományszomjas, mint a húga. Viszont nagyon muzikális volt. Zongorázni akkor minden kislányt megtanítottak, de neki nagyon szép hangja is volt. Imádta a klasszikus

dalirodalmat, és tudta magát kísérni Schubert-, Schumann-dalok és még ki tudja, milyen dalok előadásánál. Sikere volt vele, és akik emlékeztek rá, azok mindig emlegették. Olyan szép szoprán hangja volt, hogy valaki beajánlotta egy budapesti énektanárnőhöz, hátha lesz belőle előadóművész. Ezért ekkor Pestre költözött, és valami távoli rokonoknál lakott. Ez még persze a házasságkötése előtt történt.

Az énektanulás azonban igen-igen rosszul sült el, aminek nem ő volt az oka, hanem – amit nemegyszer említett – az a hölgy, aki korábban neves operaénekesnő volt Budapesten, s aki miután abbahagyta a színpadi szereplést, tanítással foglalkozott. Valahogy nem volt igazán jó énekpedagógus – és az anyunak elment a hangja. Ilyen van, sajnos. Ilyet olvastam például Galina Visnyevszkaja önéletrajzában is, de neki több szerencséje volt, mert valaki helyrehozta, és nagyon híres énekesnő lett [Orosz énekesnő (sz. 1926) – A szerk.]. Boldogult anyámnak viszont ez a nagyon szomorú emléke maradt fiatalkorából. Visszaköltözött Zalaegerszegre. Soha többé nem énekelt. És nem is zongorázott, pedig volt zongoránk. Csak a zene szeretete maradt meg.

Édesanyám húga, Klári 1898-ban született. Nagyon ambiciózus volt. Abban az időben már az is ritka volt, hogy egy lány leérettségizzen, még hozzá egy olyan városban, ahol nincsen leánygimnázium. Kiverekedte magának, hogy Szombathelyen mint magántanuló érettségit tegyen a premontreieknél [lásd: nők a középfokú és a felsőoktatásban; az érettségizett nők Magyarországon]. Valószínűleg anyagilag segítettek neki, és gondolom, gyerekeket is instruált. Az érettségi után pedig elérte, hogy beiratkozhasson az orvosi egyetemre. Bizonyára nagy föltűnést keltett ezzel, nemcsak a családban, de a baráti körben is. Eleinte nem akarták fölvenni. Akkor átment Grazba, bár ez sem volt egyszerű, hiszen már nem volt Osztrák–Magyar Monarchia – de anyanyelve volt a német még Wiener Neustadtból –, így egy-két évig ott tanult, aztán visszajött, és a pécsi egyetemen diplomázott. Még idős korában is mesélt arról, hogy mennyire szerette a pécsi egyetemet és annak a professzorait.

Pesten praktizált. Szakorvosi képesítést csak a háború után szerzett, addig belgyógyászként dolgozott, de nagyon jól, anélkül, hogy lett volna róla papírja. Amikor fölvtették a Péterfy Sándor utcai Rendelőbe, akkor letette az összes vizsgát, és laboratóriumi szakorvos lett. Onnan ment nyugdíjba.

Klári nagyon csinos és elegáns nő volt. Szép szőke volt, haját soha egy csepp festék nem érte, de olyan szőke volt, hogy mindenki örülne, ha olyan szőke lenne festve. Sokáig nem ment férjhez. Volt egy kis bérelt lakása fönt a Sváb-hegyen, a Lomnicban [A Lomnic egyike volt a Sváb-hegyen épült ún. üdülőszállóknak (a lakrészek a lakók tulajdonában voltak): a 48 egyszobás lakosztályból, társalgóból és étteremből álló épület 1939-ben épült Szőke Imre terve alapján (Rosch Gábor cikke nyomán, „Hegyvidék”, 2003. április 9.). – A szerk.]. Mint orvos naponta lejárt a városba. Olyan okos volt, hogy attól kezdve, amikor bejöttek a németek 1944. március tizenkilencedikén [lásd: Magyarország német megszállása], az összes pénzét, ékszerét és papírjait magával hurcolta az orvosi táskájában. Egy szép napon a fogaskerekű fenti állomásán várta őt a ház gondnoka: „Doktornő, az istenért, ne menjen haza, mert a németek elfoglalták a lakását” [Magyarország német megszállása után a Lomnicban telepedett meg Eichmann munkatársa, a deportálások egyik megszervezője, Dieter Wisliceny (1911–1946) SS-százados és csoportja. – A szerk.]. Erre Klári visszament a városba. Élt egy kedves barátnője a Falk Miksa utca 4. szám alatt, egy elvált asszony egy óriási szép lakásban. Odament, és megkérte, fogadja be. Ő is zsidó volt. Mind a ketten

megúszták úgy, hogy se csillagot nem tettek fel, se gettóba nem mentek. Hogy csinálták?

Amikor anyámmal 1945. június elsején Pestre érkeztünk, emlékeztünk arra, hogy a Falk Miksa utcában lakik Klári. Egyenest odamentünk. Becsöngettünk, és kérdeztük, hol van a Klári. Mondták, már nem lakik itt, mert férjhez ment, és a Szinyei Merse utcában lakik albérletben, mert a férjét kiköltöztették az oroszok az Aradi utca 63-ban lévő lakásából, ami túl közel volt a szovjet követséghez, és kellett nekik.

Tehát Klári férjhez ment doktor Halasy Gyulához. Ők már korábban jó kapcsolatban voltak, de hát a férfi keresztény volt, és akkor nem lehetett egy zsidó nővel összeházasodni [Az 1941. augusztus 8-án életbe lépett ún. harmadik zsidótörvény (1941:XV. tc. „A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről”) megtiltotta zsidó és nem zsidó házasságát. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Gyula híres ember volt. Az 1924-es párizsi olimpián az agyaggalamblövés aranyérmét nyerte, vagyis ő volt az olimpiai bajnok. Utána is folytatta ezt a sportot, és amikor csak lehetett, csinálta [Halasy Gyula (1891–1970) – már hatévesen vadászott, célba lőtt. Az évek során minden fegyver mesteri kezelője, szakértője, a lövészet megszállottja lett. A háború után rábízták a sportlövő válogatott vezetését. Szakcikkeket írt, a lövészettel elméletileg, tudományos alaposan foglalkozott. – A szerk.]. Gyulának jogi doktorátusa volt, de soha nem jogászodott. Mivel évekig tanult Berlinben, nagyon jól tudott németül, úgyhogy időnként maszek fordított. Olimpiai aranyérmét és diplomáját néhány évvel ezelőtt odaajándékoztam a Magyar Olimpiai Bizottságnak, legyen múzeumban.

Nagyon jó házasság lett az övék. Sajnos nem tartott túl soká, mert Gyula 1970-ben meghalt. Klári attól kezdve egyedül élt a kis Aradi utcai lakásban, amit időközben visszakaptak, és minden vasárnap nálunk ebédelt. Imádtam. Ő volt az én ideálom. Hosszú életet élt, tökéletes szellemi frissességben, csak fizikai ereje hagyta el. 1998 decemberében halt meg, harminchat órával századik születésnapja előtt. Érdekes élete volt.

Anyunak volt egy öccse is, Walter, aki 1902-ben született. Rendkívül jóképű és kellemes ember volt. Érettségizett, kitűnően tudott németül. Kezdetben tisztviselő volt Pesten, semmi más.

Furcsa és kalandos történet az övé. Társaságban megismerkedett egy hölgygel, akiről kiderült, hogy Biró Lajosnak, a kitűnő írónak a lánya [Biró Lajos (1880–1948) – bár a Tanácsköztársaság után emigrációba ment, idehaza úgy tekintették, mint külföldön élő nagy magyar író. Odakint az angol filmirodalom egyik világhíres alakja lett, késői drámáival helyet foglalt a nyugat-európai irodalomban is. – A szerk.], Biró Vera úgy belehabarodott Walterba, hogy a végén már eljegyezték egymást, vagy nem jegyezték el, mindenesetre úgy nézett ki, hogy Walter el fogja venni feleségül. Biró Lajos akkor már Korda Sándornak [(1893–1956) – magyar származású filmrendező és producer, a brit filmipar egyik meghatározó alakja, a London Films brit filmstúdió alapítója. – A szerk.] volt a filmszövegírója Londonban, s hívták Waltert, jöjjön ő is. Walter viszont nem tudott angolul, csak németül, így aztán a Korda Filmgyár bécsi irodájában helyezték el. Elment Bécsbe dolgozni, de a Verával való kapcsolat valahogy megszakadt. Ő viszont ott maradt.

Amikor a nácik végrehajtották az Anschluszt [1938. március 12.], a házmester első dolga volt, hogy följelentse, hogy itt a házban lakik egy zsidó. Waltert azonnal elvitték Dachaubá [Németország]. Klári, a nővére erről valamelyik bécsi ismerősétől telefonon azonnal értesült. A folytatása ennek a

dolognak novellába illik.

A nagynéném nemcsak hogy hihetetlenül intelligens, hanem nagyon jó fellépésű, elegáns és szép is volt. Fogta magát, és miután akkor nem volt vízum, fölült a vonatra, elment Bécsbe, hogy valahogy kihozza a testvérét. Első dolga volt, hogy elmenjen a rendőrségre, ahol már reggel nyolc előtt rengeteg ember várta azt, hogy beengedjék. Amikor nyolckor kinyitották a kaput, valahogy úgy helyezkedett, hogy ő volt az első. Végigment a folyosón, és amikor meglátott egy olyan ajtót, amelyiken csak egy név volt kiírva, bekopogott. Az ott ülő tisztviselő megkérdezte, hogy kerül ide, akkor elmondta, mi járatban van.

Az emberek, akik ott álltak a rendőrség bejárata előtt, mind azt akarták megtudni, hogy elvitték-e már a hozzátartozóikat. Nem azt, hogy le vannak-e tartóztatva, azt tudták, hanem hogy elvitték-e már. Klári is ezt akarta tudni. Erre azt mondta neki az a tisztviselő, hogy ez nem a rendőrség, hanem a Gestapo hatáskörébe tartozik. De ő azt megtudja. Jöjjön vissza másnap reggel nyolckor, mintha csak sétálna, ott fog állni egy ór, és az ór majd vagy bólint, vagy nem, amiből tudni fogja, hogy elvitték-e vagy sem. Így Klári megtudta, hogy elvitték, csak még nem tudta, hogy hova.

Elment a bécsi Gestapóhoz, a kapu előtt állt egy osztrák rendőr, aki azt mondta: „Az istenért, be ne menjen oda!” Klári persze bement. Nem fogadták nagyon barátságosan, de ő azért elmondta, az iránt akar érdeklődni, hogy a testvérét elvitték-e, és ha igen, hova. Erre elővették a kartotékot, és azonnal megmondták, hogy Dachauban van. Klári megkérdezte, hogy hogyan lehetne onnan kihozni. Erre azt válaszolta az ott ülő gestapós, hogy egy módon: ha vásárol egy jegyet Sanghajba, és azt az ő részére leadja. Sanghajba nem kellett vízum, sokan mentek ki oda, akiknek volt rá pénzük és lehetőségük. Klári megvette a sanghaji vasúti jegyet – és Waltert kiengedték! Szédület volt. Szerintem ez a civil kurázsinak a legmagasabb foka, hogy valaki besétáljon a bécsi Gestapóhoz, és ott tárgyaljon. Ilyen dolgok is voltak.

Tehát Waltert kimenekítette, aki száz napig volt Dachauban, de annyi elég volt ahhoz, hogy csontig lefogyjon. Klári elhozta Pestre, itt egy kicsit föltaplálta, aztán elintézte, hogy kijusson Angliába. Még nem volt háború. 1938 volt.

Londonban kapott egy állást, és ott dolgozott a háború kitöréséig. Walternak osztrák, illetve német útlevele volt – Ausztria akkor hivatalosan Németországhoz tartozott. Az angol hatóságok megkérdezték tőle, hogy miután ő osztrák, vagyis német állampolgár, mit választ. Két lehetősége van: vagy hagyja, hogy elküldjék egy internálótáborba, vagy önként beáll katonának a brit hadseregbe. És Walter beállt a brit hadseregbe. Soha nem derült ki, hogy ott mit csinált, de egészen a leszereléséig, az összeomlásig angol egyenruhát hordott. Felnőtt koromban én valahogy úgy képzeltem, fölhasználták az ő kiváló német tudását, plusz az addigra megszerzett kiváló angol tudását, mert ilyen emberekre nagy szükség lehetett. Igaz? Elég az hozzá, hogy amikor leszerelt 1945-ben, automatikusan megkapta a brit állampolgárságot. 1979-ig, haláláig kint élt.

A családdal végig kapcsolatban maradt. Amikor már lehetett jönni Magyarországra, természetesen jött. Engem is meghívott, úgyhogy életemben először, 1960-ban Angliába utaztam. Csodálatos három hetet töltöttem kint, iszonyú érdekes volt. Elvitt mindenhova. Visszafele Párizsban töltöttem néhány napot egy ismerősnél, az is csodálatos volt. Walternak volt egy aranyos, drága, kedves élettársa, Edit, aki német volt – az ő élete is egy kaland –, nagyon szerettem őt is, 2003-ban halt meg. Nála is voltam később, Walter halála után már.

Akármilyen furcsán is hangzik, fogalmam sincs, hogy hogyan találkoztak a szüleim. Szerintem közeli ismerősök hozták őket össze. Apám tíz-tizenkét évvel öregebb volt anyámnál, aki még csak huszonöt éves volt, csinos, nem az, akire azt mondják, hogy milyen szép, hanem hogy milyen bájos. Amikor 1922-ben összeházasodtak, még élt a nagymama is. Nem tudom, hol és milyen esküvőjük volt, nem maradt egy meghívó vagy fénykép sem.

Esküvő után Bodakajtor-Felsőszentivánra költöztek, ahol apám egész családja lakott, édesanyja és négy testvére. Talán ez volt a baj. Úgy hiszem, a házasságuk megromlásának az oka nem is az egymás közötti kapcsolatban keresendő, hanem abban, hogy a sógornók nem igazán fogadták be anyámat a családba, amit máig sem értek, mert nála barátságosabb és fegyelmezettebb embert keveset ismertem.

Két évvel szüleim házasságkötése után születtem, testvérem nem volt. A kisgyerekkorom szép és jó volt. Apámra is úgy emlékszem ebből az időből, hogy jó apa volt, engem természetesen nagyon szeretett, játszott velem, mesélt és olvasott nekem. Mint apa abszolút kifogástalan és hibátlan volt. Persze mindenki kényeztetett, hisz én voltam ott az egyetlenegy kisgyerek. A birtokról már meséltem. Ott éltem hatéves koromig. A növényeket és az állatokat ott ismertem meg. És ott voltak azok a híres lovak! Anyám imádta a lovakat, úgyhogy reggeli és mosdás után az első dolgunk az volt, hogy kézen fogott, és mentünk az istállóba.

A mi lakásunk, ahol hárman laktunk, egy nagy, négyszobás lakás volt. Ennekem mint gyereknek, nem volt külön szobám, úgy látszik, nem volt elterjedve a gyerekszoba, vagy legalábbis ott nem volt, túl kicsi voltam még. Engem nem zavart, talán őket sem.

A szobák hatalmasak voltak. Volt egy hálószoza, egy ebédlő, egy úgynevezett úriszoza, ami a szalonnak megfelelő, meg vendégszoza. A berendezések közül csak az úriszobára emlékszem. Talán ennek az emléke késztetett sok-sok évtized múlva arra, hogy amikor rábukkantam két biedermeier székre és külön egy asztalra, megvegyem.

Voltak könyveink is, persze sok szakkönyv. Főként ló- meg baromfitenyésztéssel kapcsolatos könyvek, amelyekben szép képek is voltak, azok nekem természetesen nagyon tetszettek. Boldogult nagynéném szinte az élete végéig emlékezett arra, és néha felemlgette, hogy amikor egész kicsi gyerek voltam, hogyan lapozgattam az egyik tyúktenyésztésről szóló könyvet, amiben egy szép színes kép volt, és én azt mondtam, ez Ordington tyúk. Megjegyeztem.

Miután nagy volt a lakás, a kert, sok volt a termék, anyámnak több budapesti ismerőse, barátja jött időnként látogatóba. Varróékra emlékszem, akikkel anyám később levelezett is, amikor már Amerikában éltek. Varró István a „Századunk” című folyóirat szerkesztője volt, felesége pedig Varró Margit neves zenepedagógus. Anyu valószínűleg még abból az időből ismerte őket, amikor Pesten énekelni tanult [Varró István (1878–1963) – író, szociológus. 1926–1939 között a „Századunk” című társadalomtudományi folyóirat szerkesztőbizottsági tagja. A lapot 1939-ben betiltották, mert élesen támadta a Horthy-rendszer szélsőségesen jobboldali nacionalista politikáját és a fasizmust. 1940-től az USA-ban élt könyvkötőmesterként. A húszas évek elejétől egészen haláláig Füst Milán egyik legközelebbi barátja; Varró Margit (Varróné Picker Margit) (1881–1987) – a budapesti Zeneakadémia zongoratanárné végezett, majd magántanár lett. 1918–1920 között a Zeneakadémián tanított. 1928-ban Amerikába költözött, Chicagóban a Roosevelt Egyetem tanára lett. Zeneelméleti munkái Budapesten, Londonban, Bonnban és Chicagóban jelentek meg. – A

szerk.]

Mi is gyakran eljáráltunk otthonról, mert voltak barátai anyámnak a szomszéd faluban, Abán, amely olyan közel volt, hogy át lehetett gyalogolni. Az állatorvosékkal, Tóthékkal voltunk igen jó viszonyban. Sokkal később, évtizedek múlva újra megtaláltuk egymást Pesten.

Említettem, hogy személyzet is volt a birtokon. Énnekem volt egy külön dajkám. Ővele töltöttem az idő jelentős részét. Abáról volt ez az egyszerű, kedves falusi kislány, akkoriban kábé tizenhat éves lehetett, Hajdók Erzsébet, Bözsike – de mi csak Hajdinak hívtuk. Én imádtam, nagyon tudott velem játszani, igen jól megvoltunk egymással. Aba, bár Fejér megye, egy erősen református község volt. Úgyhogy Hajdiék is kálvinisták voltak. Egyetlenegy emlékem van, mégpedig egy vizuális emlék, hogy a Hajdi nővére a református templomban koszorúban és fátyollal esküdött. Oda elvittek, hogy lássak egy esküvőt.

Úgy nyolc-tíz évvel ezelőtt valaki az ismerőseim közül, akivel egy koncentrációs táborban voltam, főlhívta a figyelmemet arra, hogy az „Új Élet”-ben [a magyarországi hitközségek lapja] megjelent egy kis hirdetés, hogy „Keressük a Baik családot”, ahol volt egy kislány, aki akkoriban, a húszas évek vége felé volt négy-öt éves, és Fejér megyében, egy birtokon laktak, és ha valaki él közülük, azt kérjük, hogy jelentkezék. És az aláírás az volt: Hajdi.

Ez a Hajdi keresett engem több mint hatvan évvel később! Jelentkeztem, és kisült, hogy Hajdi, aki akkor már nyolcvan év felett volt, a lányával, a vejével meg az unokájával Érden lakik. El is mentem hozzá, úgyhogy többször találkoztunk. Ő még tudott mesélni nekem a kisgyerekkoromról. Hogy anyám nem volt igazán jóban a sógornőivel, azt tőle tudtam meg. Nagyon szeretett nálunk lenni, és különösen anyámat imádta. Az anyám volt az ideálja.

1930-ban édesanyám elvált az édesapámtól. Visszament Zalaegerszegre. A család nagy része ott élt. Miután a nagyanyám közben meghalt, a nagynénje, Berta néni házába, a Jámbor házba költözött. Úgyhogy én ott töltöttem az életemnek egy jelentős szakaszát.

Apám sohasem nősült meg újra. El is ment a pusztáról különböző helyekre gazdatisztnak [lásd: birtokkezelés]. Anyagilag, azt hiszem, nem tudott minket segíteni. Leveleztünk, és nagyon büszke volt arra, hogy jól tanulok. Később Pestre költözött, és a nővéreivel együtt lakott. Évente egyszer-kétszer meglátogattam őt, amikor már nagy kislány voltam, olyan tizenhárom-tizenöt éves, egyedül is eljöttem hozzájuk.

Húszéves koromban elvesztettem őt. Ez az, amit nem tudok, hogy szegényt hova hívták be, és hogyan szereztek tudomást arról, hogy elpusztult. Mert mire én visszajöttem, addigra ő már nem volt. Csak azt hallottam, hogy nincs meg.

1930-ban Zalaegerszeg, furcsa mód, egy nagyon elmaradott város volt, ahhoz képest, hogy ez volt a megyeszékhely. Ennél sokkal fejlettebb, sokkal haladottabb és iparosodottabb volt Nagykanizsa. Hogy mi volt az oka annak, hogy a fő vasútvonal nem Zalaegerszegen, hanem Nagykanizsán keresztül ment például Budapestre, illetve Budapestről Nagykanizsára és aztán Jugoszlávia felé, azt talán valami történész tudja megmondani. Természetesen ott volt az ipar, ahol a vasútvonal, vagyis Nagykanizsán, [Zala]Egerszegen pedig alig volt – csak a második világháború után kezdett fejlődni. Nagyjából az 1930-as évek legvégén volt az a bizonyos magyar-amerikai olajipari társaság [lásd: MAORT], amelyik rájött arra, hogy Zalában nyersolaj van. Ez nagy lendületet adott. De akkor

még erről senkinek fogalma nem volt.

Berta néniék háza, amibe beköltöztünk, sokkal szerényebb volt, mint a mi felsőszentiváni házunk. Saját tulajdonú ház volt, kiváló helyen, a város közepén, a Kölcsey utcában, ma is így hívják. Négyszobás ház volt kerttel és egy udvarral, az udvarban egy külön kis épületben volt az ügyvédi iroda – doktor Jámbor Mártoné, a Marci bácsié. Itt lakott még Sanyi fiuk, aki akkor ügyvédnek készült, Laci, aki fogorvos volt, és a rendelője is a házban volt. Akkoriban még nem volt Zalaegerszege városi vízvezeték és csatornázás, azt csak jóval a háború után csinálták meg. Úgyhogy egy olyan házban, mint amiben mi is laktunk, ahol folyt a víz a fürdőszobában, a vécében meg a rendelőben, azt maguk csináltatták meg úgy, hogy fúrtak egy kútat a pincében, és onnan villannyal fölpumpáltatták a vizet a padlásra egy nagy betontartályba. Ebből a tartályból kapták azok a helyiségek a vizet, ahol kellett.

A ház általában a huszadik század elejének a divatja szerint volt berendezve. Agyonfaragott ebédlőkredencek meg ilyesmik, vastag lábú ebédlőasztal. Az egész család természetesen közösen főzött, közösen mosott. A nagymosás mindig egy külön „rendezvény” volt. Jött a mosónő. Volt szakácsnő és egy szobalány, aki takarított. Miután Zala elég szegény megye volt, igen könnyen lehetett rendes nőket szerezni, akik boldogan álltak be egy-egy családdhoz dolgozni. Egy elég nagy konyhakert is volt, egy időben még sok minden megtermett benne, de később már nemigen művelték. Ennek két oka is volt. Boldogult nagynéném nem volt lelkes kertész, másrészt valamiképpen az utcát úgy lemélyítették, hogy azon a részen megállt a víz, csatornázás meg nem volt, így elmocsarasodott.

Beköltöztünk. Anyu a Laci fogorvosi rendelőjében kezdett dolgozni. Olyan ember mellett asszisztált, akitől többet tanult, mintha egy tanfolyamra járt volna. Nagyon jól megtanult mindent. Olyannyira, hogy a háború után is fogászati asszisztens volt egész nyugdíjba meneteléig. Igaz, le kellett tennie valami vizsgát, de az könnyen ment.

Anyám arról sose mesélt, de én rájöttem, hogy már egész fiatal-, majdnem gyerekkorukban, Laci szerelmes volt belé. Egy évvel volt öregebb. Persze reménytelen dolog volt ez akkor. Jött az első világháború, Laci, mint már meséltem, az olasz fronton volt. Mire elvégezte Pesten az egyetemet, addigra anyu férjhez ment. Valahol megtaláltam Laci leckekönyvét, amiben igen érdekes aláírások szerepelnek. Például doktor báró Eötvös Lorándé [(1848-1919) – fizikus, egyetemi tanár, miniszter, az MTA tagja. – A szerk.]. Meg még másoké is, akiről utcák vannak elnevezve. Neves professzorai voltak.

Amikor anyu elvált, és odaköltöztünk Jámborékhoz, akkor igen lassan fejlődött odáig a dolog, hogy 1937-ben összeházasodtak. Lassan, mert a szülők nagyon nem örültek ennek. Mert Laci minden tekintetben kitűnő parti lett volna másnak. Nagyon jóképű volt, tehetséges, kiváló szakember és nagyon kedves. Boldogult Berta néni abban reménykedett, hogy valami gazdag lányt vesz el. Anyámnak nem volt egy vasa sem persze, és volt egy gyereke még a tetejében. Ragyogó jó házasság lett az övék, csak sajnos nem tartott elég sokáig. És Laci nekem jó apám volt.

Amikor Zalaegerszegre költöztünk, engem rögtön beírtak az elemi iskola első osztályába, ez már karácsony felé volt, amikor a tanév rég elkezdődött, de hamar behoztam a lemaradást. Még nem tudtam írni-olvasni, de már próbálgattam, mert apám segített nekem a betűket leírni. Emlékszem, hogy az írott kis „b”-vel voltak bajaim.

Az első osztály borzasztóan primitív volt. Azt az épületet aztán lebontották, illetve nagyon komolyan átalakították, és soha többé nem lett iskola belőle. Ott hetvenöten voltunk az első osztályban, ami teljes képtelenség. A gyerekek jelentős része, ahol a szülők egyszerű emberek voltak, nem tanult meg tisztességesen írni-olvasni. Másodikban elkerültem egy jobb iskolába, és ott végeztem el a második, harmadik és negyedik osztályt.

Hogy zsidó vagyok, azt legelőször akkor tudtam meg, amikor [Zala]Egerszegre kerültem. A család, amelyben addig Felsőszentivánon éltem, nem volt vallásos, senki nem tartott semmit sem. Én sem tudtam semmit. Jámborék sem voltak nagyon vallásosak, de Berta néni az ünnepeken mindig eljárt az istentiszteletekre. Sőt valami furcsa módon még mindig megvan egy imakönyv, amit ő használt. Viszont gyertyagyújtást azt én máshol láttam. Marci bácsi, bár „zsidóbb” családból származott, annyira ateista lett..., hogy mi volt az oka, már sosem fogom megtudni. Talán, mert 1919 után börtönben ült egy darabig, de erről soha nem mesélt senki. Tabu volt.

Zalaegerszegen a huszadik század elején épült egy kéttornyú, máig is meglévő, igen jól karbantartott zsinagóga. Volt zsidó hitközség persze. Zsidó iskola nem, de természetesen volt zsidó hittan. Osztálytársaim között volt egy csomó zsidó gyerek, és én azokkal barátkoztam. Nem tudom, hány zsidó élt a városban abban az időben. Mindenesetre több zsidó családot én magam is ismertem. A Jámbor család társaságának tagjai mind zsidók voltak. Zsidó értelmiség. Hozzájuk is jártak, ők is eljártak. Közeli és kedves barátok voltak. És persze a gyerekek is barátkoztak. Emlékszem több fiúra, akiknek, amikor tizenhárom évesek lettek, pazar bár micvó zsúrt rendeztek, amire minden barátját elhívták.

Az elemi után polgáriba jártam négy évig, de aztán jött a kérdés, hogy mi legyen. Mert én szerettem volna tovább tanulni, jó tanuló is voltam, a szüleim is akarták, de mit és hol. Gimnázium a lányok számára csak úgy létezhetett, hogyha letesznek egy komoly különbozeti vizsgát [Azaz a polgári iskola negyedik osztálya után csak különbozeti letételével lehetett az akkor nyolcosztályos gimnázium ötödik osztályában folytatni a tanulmányokat. – A szerk.], és akkor egy külön kérvény alapján fölvevették őket magántanulónak a helybéli fiúgimnáziumba, ami volt, és jó volt. Na, ez akkor nekünk nem ment.

Valamikor az 1920-as évek végén épült Zalaegerszegen egy gyönyörűségesen szép, mind a mai napig létező Notre Dame rendi zárda, és ott volt egy tanítónőképző [1928-ra készült el az épület, ahova a város akkori plébánosa, Pehm József (Mindszenty József) a Franciaországból 1905-ben kiutasított nővéreket (Notre Dame Női Kanonok- és Tanítórend, CND) hívta, akik először Zsámbékon, majd Törökbálinton leánynevelő intézetet tartottak fenn. Zalaegerszegen 1929–1948 között az elemiben, a polgáriban és tanítóképzőben évente átlag ezer tanulójuk volt. – A szerk.].

Azt mondta a család, ha nem megy másképp, beíratunk oda, föl fognak venni, így tovább tanulhatsz. Ez [a tanítóképző] a Klebelsberg kultuskormányzat rendelkezése alapján átalakult líceummá, ami annyit jelentett, hogy nem ötéves volt, csak négy, tehát tizennyolc éves korában, ha valaki elvégezte, akkor úgynevezett érettségit tehetett. Ámde ez az érettségi nem tette lehetővé, hogy beiratkozzon az egyetemre [Baik Éva rosszul emlékszik: a líceumból is tovább lehetett menni egyetemre, ill. főiskolára, de ha valaki bölcsészeti tanulmányokat kívánt folytatni, akkor klasszikus nyelvekből különbozeti vizsgát kellett tennie. Lásd: líceum. – A szerk.]. Ide tényleg felvettek, én voltam az egyetlen zsidó lány.

Mindenfélét tanultunk, és jól, mert kiválóan tanítottak az apácák, közöttük néhány kitűnő pedagógus volt. Mère-nek kellett szólítani őket, nem Maternak. Az osztályfőnökünket úgy hívták, hogy doktor Braunecker Marie de Sacre Coeur. Ezt a Braunecker nevet valahol mostanában olvastam, mintha bárói család lett volna. Mindenesetre jó indulatú, szimpatikus és nagy tudású nő volt. Magyar irodalmat és nyelvet tanított.

Van, akire különösen emlékszem, mind a mai napig előttem van, Mère Pia, a vezetékneve pedig Auffenberg volt. Sokkal később tudtam meg, hogy ennek a családnak valamelyik felmenője a nevét az 1848-as forradalom idején Ormaira magyarosította, majd ez a szegény Ormai Norbert oly mértékben részt vett a szabadságharcban, hogy Haynau kivégeztette [Ormai v. Ormay (Auffenberg) Norbert (1813–1849) báró, honvédezredes – morvaországi német (cseh?) arisztokrata családból származott, Olmützben végezte katonai tanulmányait, 1840-ben a galíciai lengyel hazafiakhoz fűződő kapcsolatai miatt letartóztatták, 7 év vizsgálati fogság után 14 év várfogságra ítélték. Munkács várában töltötte büntetését, ahonnan az 1848. március 15-i forradalom után kiszabadult, és kegyelmet kapott. (Ekkor változtatta nevét Ormai /Ormay/ Norbertre.) 1849-ben alezredessé léptették elő, 1849 augusztusában lemondott rangjáról és beosztásáról, augusztus 12-én esett császári fogságba. A rögtönítélő bíróság kötél általi halálra ítélte, az ítéletet augusztus 22-én, Aradon végrehajtották. – A szerk.]. Mère Pia volt az egyetlen ember, aki meg tudta szeretetni velem a matematikát, ami nagy teljesítmény volt, mert én tökéletes matematikai antitalentum vagyok. De ő olyan érdekes ember volt, annyira imponált nekünk – fiatal volt, a harmincasas éveinek elején –, és sok minden egyébre is megtanított minket, aminek semmi köze nem volt az algebrahoz. Például, hogy hogyan kell viselkedni, hogyan kell enni, szóval ilyesmikre, amit ő nyilván otthonról hozott. Nagyon tiszteltük.

A zenetanárnőnk Mère Marie Madelaine volt, a vezetéknevét elfelejtettem. Derűs ember volt, aki istenien zongorázott, és ha örömet akart nekünk szerezni, akkor leült, és Lisztet, Schubertet játszott, meg amit akarsz. És persze megtanított bennünket blattról kottát olvasni, ami fontos dolog [A „blattolás” azt jelenti, hogy valaki ismeretlen zenedarabot első látásra le tud játszani kottából. – A szerk.]. Kórus is volt, ahol énekeltem. A zenetanulás jó volt.

Az osztály harminc-valahány lányból állt, szinte nem volt olyan, akit ne szerettem volna, csak az egyiket jobban, a másikat kevésbé. Mind kicsit jobb módú polgári családokból jöttek, mondjuk, tanárok gyerekei. Volt néhány vidéki kislány is, akik az internátusban laktak, és ahol kifejezetten jól érezték magukat. Ezért az iskoláért fizetni kellett, de nem túl sokat.

Nagyon kedves osztálytársam volt tizenöt éves korunkban Bozóky Éva [(1923–2004) író, újságíró, tanár, könyvtáros. Férje Donáth Ferenc, aki a felszabadulás után igen magas tisztségeket töltött be, 1951-ben azonban koholt vádak alapján letartóztatták, és 15 évre ítélték, Bozóky Évát pedig a kistarcsai internálótáborba zárták. 1954-ben rehabilitálták őket. Donáth nem vállalt újabb politikai szerepet, csak 1956 októberében, amikor Nagy Imre közvetlen munkatársa lett, ezért 1958-ban a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként 12 évi börtönbüntetésre ítélték, amnesztiával szabadult, 1960-ban. – A szerk.]. Csak egy évig járt velünk, mert aztán az édesapját, aki katonatiszt volt, elhelyezték Pápára.

Már nyugdíjas voltam, amikor hetenként kétszer a Rádióban a BBC híreit fordítottam. Egyszer bejött hozzám az egyik fiatal kolléganő, és azt mondja: „Képzeld el, most olvasok egy könyvet, ahol terólad majd’ egy egész oldal szól.” Kérdem: „Hogy lehet ez?” Azt mondja: „Megmutatom neked,

és majd elolvashatod.” Kisült, hogy a Bozóky írt egy önéletrajzot [„Zord idők nyomában...”, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1998]. Nagyon szomorú és kalandos élete volt, mint ismeretes, ő is volt Snagovban a férjével. A könyvében még én is szerepek mint kedvenc osztálytárs, akivel meg lehetett beszélni az olvasmányokat.

Ezek után megkerestem, nagyon megörült. Így jöttünk évtizedek múlva újra össze. Attól kezdve összejártunk, egészen a haláláig. Megismerkedtem a fiaival, sőt az unokájával is, aki tegnapelőtt itt volt, és meghívott a holnapi napra. Fel is emlegette, hogy amikor már szegény nagyanyja nagyon rossz állapotban volt, én járkáltam hozzájuk szinte minden nap, és segítettem egy kicsit a háztartásban: „Hogy te ott mennyit mosogattál!” Egyszer pedig azt kérdezte: „Lennél a pótnagyanyám?” Nagyon helyes felnőtt lány.

A líceumban – mint minden középiskolában a háború előtt – a német nyelv tanulása volt a kötelező, de itt még a francia is. Franciául sosem tanultam meg rendesen, elég csúf dolog, mert olyan nagyszerű franciatanárom volt, nem is az iskolában, hanem privát, akivel a család baráti kapcsolatot tartott. Tőle vettem órákat. Nagyon szerettem, de mégsem tanultam meg igazán jól.

Angolul viszont megtanultam. Amikor tíz éves voltam, Jámbor Marci bácsi azt mondta: „Most pedig elkezdünk angolul tanulni.” Attól kezdve minden nap délután kettő és három között a szomszédban lakó barátnőmmel együtt angol órára mentünk Marci bácsihoz az ügyvédi irodába. Ő teljesen autodidakta módon tanult meg angolul, és az irodájának a háromnegyed része angol könyvekkel volt telerakva. A kiejtésem nem volt valami jaj de, aztán később, amikor elkezdtek hallgatni a rádiót, sokat javult.

Németül már jól tudtam, és Sanyi nagybátyám hatására eredetiben kezdtem Thomas Mannt meg Goethét olvasni, persze szótárral. Egyébként is rengeteget olvastam, mert tizenhét évesen kimaradtam a líceumból, és sok szabadidőm lett.

Akkor maradtam ki, amikor kiderült, hogy itt hiába érettségizem le, az egyetemre sose jutok be vele. Ez az egyik. A másik pedig az, hogy akkor sikerült a csodálatos orvos nagynénémnek a mindenféle budapesti kapcsolatai révén engem beszuszakolni magántanulónak egy budapesti leánygimnáziumba, a Ráskai Leába. Ez a Szemere utca és az Alkotmány utca sarkán volt.

Úgy volt, hogy az első évben – 1942 nyarán –, amikor már tizennyolc éves voltam, eljöttem Pestre, különbözeti vizsgát tettem latinból, történelemből, matematikából, ezeket – a latint kivéve – úgyis tanultuk a zárdában. A latint rögvest imádni kezdtem. Volt [Zala]Egerszegen egy gimnáziumi tanár, úgy hívták, hogy Móra János – Móra Ferencnek [(1879–1934) író, 1917-től a szegedi múzeum igazgatója. – A szerk.] az unokaöccse volt –, kiváló tanár, szimpatikus és rendes ember, aki mihelyst látta, hogy én annyira lelkesedem az ő tárgya iránt, persze még szívesebben tanított. Hozzá jártam privát órákra.

Letettem a különbözeti az egyik héten valamikor, Pesten maradtam, és pár nappal később letettem az ötödiket is, mert arra is föl voltam készülve. És kérdeztem az osztályfőnököt, hogy mi lenne, ha szeptemberben följönnék, és letenném a hatodikat is. Azt mondta, hogy különösebb akadálya nincs. Visszamentem [Zala]Egerszegre, majd két hónappal később följöttem Pestre, letettem a hatodikat is, úgyis túlkoros voltam már, és azt mondtam: „Mi lenne, ha félévkor följönnék, letenném hetedikből a vizsgát, és az év végén leérettségiznék?” Azt nem! Arra valahogy

nem volt engedély. Az isten tudja, miért. Én meg tudtam volna csinálni, de nem hagyták.

A pesti magántanulóságom ezzel be is fejeződött, mert az [zala]egerszegi gimnázium fölvettem magántanulónak. Állami gimnázium volt, úgy hívták akkor, hogy Deák Ferenc Gimnázium, mert ugye Deák zalai ember volt. És aztán mégis valamiért nem volt Deák eléggé szimpatikus a későbbi kormánynak, átkeresztelték Zrínyire. A szabály itt is érvényes volt, nem vizsgázhattam előbb. Sok időm volt, rengeteget olvastam, nyelveket tanultam, társaságba jártam.

1944 áprilisában, tehát jóval előbb érettségiztem, mint általában szokás volt. Mert már akkor nagyon közeledett a front. A kötelező Bocskai-ruhámon ott virított egy szép sárga csillag. Még egy zsidó lány volt az osztályban, Marika, aki haláláig nagyon jó barátnőm maradt. A háború után illegálisan elhagyta az országot. Bécsben a Jointnál megismerkedett egy amerikaival, aki ott volt vezető. Feleségül ment hozzá. Egy ideig Genfben éltek, közben Münchenben orvosi diplomát szerzett, és orvosként dolgozott. Aztán Amerikába költöztek. Meglátogattam őt Bécsben, kétszer Genfben is, majd Amerikában is.

Diákéveim idején volt egy nagyon édes barátnőm, Anikó, egy évvel volt idősebb nálam. Gyógyszerész volt az édesapja. Szép nagy lakásban laktak, és főleg ott gyűlt össze a mi társaságunk. Az édesanyja tüneményes háziasszony volt, mindig csodálatos vendéglátásban volt részünk. Fiúk is jártak ide, akik két-három-négy évvel voltak idősebbek, és jó barátaink lettek. Mindenki zsidó volt, csak egy fiú nem, aki Anikónak udvarolt. Anikó imádta, és még Birkenauban is emlegette. Arra gondolt szegény, hogy hogyan fog ő koszorút és fátlyat tenni a kopasz fejére. Mire hazajött, a fiú már nős volt. Az első nyáron, amikor minket deportáltak, akkor megnősült. Anikó aztán egy angol fiúhoz ment feleségül. Amikor Angliában voltam, meg is kerestem őt. A napokban fölhívott egyébként, csak úgy eszébe jutott, hogy telefonál.

Ez egy zárt társaság volt, de nem volt kapcsolatunk zsidó mozgalommal. Bár az egyik nagyon jó barátunk éppen a hitközségi titkárnak volt a fia. Valahol Ukrajnában pusztult el. Anikó tanított meg táncolni, és náluk gyakran volt alkalom a táncra. Sokszor kirándultunk együtt, hiszen Zalaegerszeg a leggyönyörűbb zalai erdők szélén van. Arról nem is beszélve, hogy Anikóéknak volt egy szép szőlőjük, nyáron oda mentünk ki, az pazar volt.

A városban egy szem mozi volt, nagyon kis hitvány. Az érdekes benne talán az az egyetlen dolog, hogy a tulajdonosa Gábor Miklósnak volt az édesapja [Gábor Miklós (1919–1998) – színész, rendező. 1945–1954 között a Nemzeti Színház, majd 1975-ig a Madách Színház tagja volt. 1975–1978 között a kecskeméti Katona József Színház, 1979-től a Népszínház, 1984-től ismét a Nemzeti Színház művésze volt. – A szerk.]. Minden új filmet elhozott. Amíg a zárdába jártam, a mozilátogatásra külön engedélyt kellett kérni. Emlékszem egy esetre – már tizenöt vagy tizenhat éves lehettem –, amikor édesanyám valahova elutazott. Azt mondta az én nevelőapám, a Laci: „Ide figyelj! Megy egy amerikai film Deanna Durbinnel.” Ő egy fiatal színésznő volt [1921-ben született. – A szerk.], filmjei is mind fiatal lányokról szóltak. Emlékezetes volt a „Száz férfi, egy kislány” című [1937, rendezte: Henry Koster], amiben a száz férfi a New York-i Filharmonikus Zenekar volt, élén Stokowskival [Leopold Stokowski (1882–1977) – lengyel-ír származású karmester, pályafutása az Egyesült Államokhoz kötődött. – A szerk.]. Valami ilyesmit néztünk meg, de nem kértem rá engedélyt, mert már nem volt idő. Mit tesz isten! A tisztelendő úr ott volt a moziban, rögtön beköpött engem, úgyhogy az egyetlen intőt akkor kaptam. A család csak nevetett rajta.

Sok könyvet cseréltünk egymás között. Anikónak volt egy ügyvéd rokona, egy hallatlanul művelt ember minden tekintetben, a mi családi baráti körünkhöz tartozott, doktor Lőke Imre. Tőle sok mindent tanultam, és sok könyvet kaptam. Rengeteg jó könyve volt. Tőle kaptam kölcsön például az összes magyarra fordított orosz klasszikust. Egy időben teljesen bolondultam Dosztojevszkijért.

Az egyik fiút a társaságból valami nagy szerencse folytán fölvtették a Műszaki Egyetemre Pesten [Az 1940-es év körül vagyunk. Az 1939:IV. tc. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” visszaállította a felsőoktatási intézményekben a numerus clausust, a 6%-os arányt csak a műegyetemen emelve fel 12%-ra. – A szerk.], és ott összebarátkozott egypár másik diákkal, majd az első év nyarán a vakációra hazahozott vendégségbe két fiút. Persze behozta őket a mi társaságunkba. Én éppen akkor voltam oda az orosz klasszikusokért. Az egyik vendég fiú jól tudott oroszul, lévén, hogy a mamája orosz nő volt, akit a papája hadifogságból való szabadulása után hazahozott feleségnek. Ez a fiú nagyon tetszett nekem, Gyurinak hívták. Szép fiú volt, és okos is.

És ekkor, 1941. június huszonkettedikén Hitler megtámadta a Szovjetuniót. Ez egy óriási, döbbenetes hír volt. A német hadsereg, mint kés a vajon, úgy ment át Ukrajnán, és már majdnem Moszkva alatt volt.

Ugyanezen a nyáron Sanyi nagybátyám egy szép napon hazahozott egy puha kötésű vastag könyvet. Amikor megkérdeztem, hogy „Ez micsoda?”, akkor azt mondta: „Orosz nyelvkönyv, ideje elkezdni.” Az volt a meggyőződése, hogy akármi lesz, az oroszokat nem lehet legyőzni. Igaza lett. Nem tudok róla, hogy ő részt vett volna bármilyen mozgalmi tevékenységben. Letette az asztalra a könyvet, az én fejemben pedig csak az volt, hogy na, ezzel lehet imponálni ennek a fiúnak, aki nekem úgy tetszik. Tizenhét éves voltam.

Elkezdtem nézegetni a könyvet, rémisztőek voltak a cirill betűk. Elég régi kiadás volt, még az orosz helyesírási reform előtt jelent meg [Nagy Péter uralkodása idején vezették be azt a helyesírási rendszert, amelyet 1918-ban, már a Nagy Októberi Forradalom után hatályon kívül helyeztek (többek között eltöröltek négy írásjelet). – A szerk.]. Bonyolult volt, azóta sokat racionalizáltak, még bizonyos betűket is elhagytak az ábécéből. De ebben még minden benne volt. És ötven lecke. Borzalmas volt. Mit adnék, ha kezembe kerülhetne az a könyv! Majd egyszer elmegyek a Széchényi Könyvtárba, hátha megvan nekik.

Azt mondtam: „Kerül, amibe kerül, én ebbe belekezek!” Irtó nehéz volt, mert nálunk senki nem tudott szláv nyelvet. Addig németül, angolul, franciául vagy latinul tanultam, és rettentően nehezen tudtam megjegyezni az orosz szavakat. Az első hetek nagyon keservesen teltek. Gyuri sem segíthetett, mert ő már visszautazott Pestre. Nem volt senki, aki segíteni tudott volna, de egy év alatt átrágtam magam az egész könyvön.

Sokkal később, amikor már szerkesztő voltam az Akadémiai Kiadóban, volt egy orosz kolléganőm, aki ma is barátnőm, és meséltem neki, hogy ebben a tankönyvben még mik voltak. A hasát fogta. Már csak azért is, mert volt például olyan lecke, amikor valaki jön, és lakást keres. Megkérdezi a ház tulajdonosát, hogy milyen szobák vannak, mire az felsorolja, hogy van itt hálószoba, ebédlő, gyerekszoba, szalon, meg még nem tudom, mi minden, ami a Szovjetunióban nem létezett. És amikor a házigazda megkérdezi tőle: „Tetszik önnek ez?” Erre az a válasz: „Igen, csak a tapéta nem tetszik.” Vagy például olyan, hogy vendégek jönnek, és a háziasszony azt mondja: „Iván, tegye föl a szamovárt!” Hát hol volt ott egy Iván, aki föltehetette volna a szamovárt? Szóval nem volt

életszerű, és nem volt élő nyelv, amit a könyvből megtanulhattam.

Télen, amikor az iskola miatt Pesten voltam egypár napra, valahol a belvárosban az egyik újságárus standnál látok ám egy cirill betűs újságot: „Novoje Szlovo”. Na, ezt én megveszem! Megvettem. A nagynéném pedig úgy segített, hogy talált nekem az egyik könyvesboltban egy orosz–német, német–orosz kishozótárt. És akkor eme szótár segítségével elkezdtem a Novoje Szlovót preparálni. Már háború volt. Kisült, hogy ez egy szabályos fasiszta lap, de oroszul van, és már az új helyesírás szerint. A náci lapból tanultam meg a háború összes szakkifejezését, amivel aztán a rádiót is megértettem.

Akkoriban, 1942/43 telén abban a nagy, négyszobás házban csak hárman laktunk, Laci, anyám meg én. Az öregek, Berta néni és Marci bácsi már nem éltek. Milyen szerencsénk volt! Sanyi, szegény, munkaszolgálatos volt valahol. Késő este, amikor bezártuk az ajtót, kaput, rádiót hallgattunk. Volt egy nagyon jó Philips készülékünk, amelyiken kiválóan lehetett fogni mindenféle rövidhullámú állomásokat. Rendszeresen hallgattuk a BBC-t, és találtam egy szovjet adót is [lásd: magyar nyelvű rádióadások]. Egyszer késő este kifogtam egy olyan híradást, amelyik részletesen beszámolt a sztálingrádi csata kimeneteléről [A sztálingrádi csata az európai hadszíntéren a második világháború fordulópontja volt. A városért folyó harcban 1942. augusztus 21. és 1943. február 2. között a szovjet csapatok döntő vereséget mértek a tengelyhatalmak csapataira. A csata másfél milliós embervesztésével a világtörténelem talán legvéresebb csatája volt, ahol mindkét oldal példátlan kegyetlenséggel, a katonai és polgári veszteségekre, szenvedésekre való legkisebb tekintet nélkül harcolt. – A szerk.]. Ezt ott azon nyomban elmeséltem, és akkor Laci eltűnt, lement a pincébe, és fölhozott egy üveg pezsgőt. Azt megittuk hárman.

Így politizált a család. Baloldaliak voltak, de nem vettek rész aktívan semmiben. [Zala]Egerszegen tudtommal nem is volt semmilyen szervezett mozgalom. Újságok közül a „Magyar Nemzet” járt, Pethő Sándor szerkesztette, aztán az „Újság” – na és a rendelőbe, a pácienseknek a „Színházi Élet”. Az is jó volt, mert sok olvasnivaló volt benne.

Húsz éves voltam, amikor érettségiztem 1944 áprilisában. Utána már csak olyan világ volt, hogy megszabták, mikor lehet kimenni az utcára, anyám mikor mehet a piacra. És megcsinálták a gettót. Egy bizonyos városrészt jelöltek ki. Olyan furcsa dolog történt, hogy a mi házuk pont a gettó szélén volt. Nem is akarták, hogy beleessünk, mert Laci munkájára égető szükség volt, ő volt a legjobb fogorvos a városban. Elrendelték, hogy nem mehet a gettóba. Úgyhogy használta a rendelőt. A házba ugyan betettek egy altisztet a feleségével, minket meg átköltöztettek az udvaron levő irodaépületbe. Ott laktunk egy darabig, nem voltunk a gettóban.

Persze Lacinak is fel kellett tennie a sárga csillagot. És hát volt neki több másféle csillagja is, nagyezüst és kisezüst háborús kitüntetések, Károly csapatkereszt, de mindez nem mentette meg őt sem további sorsától.

Szörnyűséges csaták voltak. Egyébként az én huszadik születésnapom előestéjén volt a normandiai partraszállás [1943 novemberében, a teheráni konferencián döntés született Németország kétfrontos háborúba kényszerítése céljából a második front (az első a szovjet front volt) megnyitásáról. Végül 1944. június 6-án kezdődött meg az amerikai és brit erők normandiai partraszállása, aminek a célja a La Manche csatorna birtokbavétele, majd hadászati hídfő megszerzése volt az északnyugati francia partvidéken, a Rommel tábornok irányította német

csapatoktól. – A szerk.]. Úgyhogy még mondtam is anyáméknak, hogy „Istenem, istenem, ilyen szép születésnap ajándék! Csak korábban jöhetett volna”. Ez 1944. június hatodikán volt.

Június végén minden zsidót kiköltöztettek a téglagyárba. Az nagyon ronda volt, de nem tartott sokáig, mert július ötödikén beraktak minket a marhavagonokba, és elindítottak Auschwitzba. Mi hárman együtt voltunk. Semmit nem tudtunk, pedig amíg lehetett, hallgattuk a rádiót. Évekkel később a BBC-ben hallottam, hogy valami nagyon magas rangú minisztériumi ember annak idején ott, Londonban fogadott valakit, akinek pontos adatai voltak, tudott mindent, de az illető azt hitte, hogy ez bolond, hogy ilyen nincs. Nem hitték el, hogy van ilyen láger [1944 áprilisában a Nemzetközi Vöröskereszt már megkapta az Auschwitzi Jegyzőkönyvet. – A szerk.]. Nem véletlen, hogy soha nem bombázták. Lehetett volna. Annál sokkal távolabbra is el tudtak jutni az angol repülőgépek.

Hogy merre visznek, sejtettük, mert valaki a vagon hasadékán látta, hogy Kassa felé megy a vonat, tehát tudtuk, hogy ez Lengyelország irányába megy. Amikor Auschwitzba értünk, akkor szakadtunk el egymástól. Borzasztó volt. Nem szeretek erre gondolni se. Lacit soha többé nem láttuk. Auschwitzból elkerült egy Mühldorf nevű helyre, valahol Bajorországban, az Inn folyó partján volt egy láger. Szegény hat héttel a Harmadik Birodalom összeomlása előtt, 1945. március tizenhetedikén influenzában halt meg. A barátai közül egy-kettő hazajött, és hónapokig nem merték az anyunak elmondani. Nekem mind a napig olyan furcsa és bolond elképzelésem van, hogyha tudta volna, hogy mi élünk, nem pusztul bele az influenzába.

A nőket összeterelték, és egy fürdőbe vitték, ahol minden ruhát le kellett tenni. Erősen rövidlátó voltam, négydioptriás szemüvegem volt. Volt annyi sütnivalóm, hogy a szemüveget a fürdőben a markomban tartottam, és így nem vette észre senki. Mert egyébként minden elveszett. Az a nagy nehezen összecsomagolt hátzísák, amiben gyógyszerek voltak, fehérnemű, pulóver meg ez, meg az, mind elveszett, azt nyilvánvalóan a németek szépen fölhasználták. A fürdő után – ahol minket lekopasztottak mindenhol, ahol egy hajszál volt, nem részletezem – mindenki kapott egyetlenegy szál valamilyen ruhadarabot, ami lehetőleg nagyon koszos volt. Zokni nulla, fehérnemű nulla, bugyi nulla, ami ronda dolog volt, mikor az ember egész életében fehérneműt is hordott. Volt egy nő, nyilván egy deportált, aki egy vastag ecsettel, valami vörös festékkel húzott a hátunkon, a ruhára egy vonalat vagy keresztet, ezt nem tudom biztosan, de ahol az a bőrt érte, ott ki is sebesedett. A cipőm szerencsére megmaradt. Nekem egy félcipőm volt, használtam, ameddig szét nem szakadt. De ha én egy szép, jó sítakancsban mentem volna, mint ahogyan néhányan tették, azt elvették volna.

A lágerban az első egy-két nap ismerkedtünk a lányokkal, asszonyokkal. Akik megtudták, hogy kik vagyunk meg honnan jöttünk, azt mondták, nem jó az, ha anyának és lányának más a neve – mert az anyu Jámborné volt, én pedig Baik –, erre én azt mondtam, hogy leszek én Jámbor Éva, egy szó nélkül. Lacinak ez ellen biztos nem volna kifogása, csak sose tudta meg, sajnós. És attól kezdve engem mindenki Jámbor Évának hívott és ismert. Amikor a háború után különböző helyekről kerestek, például külföldről, senki sem tudta, hol található, amíg valaki el nem magyarázta, hogy ez hogy van.

Három hét után minket szerencsére kiszelektáltak. Valószínűleg Mengele, de esküszöm, ha most itt jönne, ha ugyanolyan lenne, akkor sem ismerném meg, mert nem néztem meg. Volt, aki azt mondta, milyen szép ember, engem csak az érdekelt, hogy az anyámmal együtt maradhassak.

Akiket alkalmasnak találtak munkára, elterelték egy újabb fürdőbe, ahol a tusolóban volt meleg víz is, és ott mindenki kapott a legnagyobb örömünkre valamivel jobb ruhát, plusz alsóneműt, egy inget és egy bugyogót, nem nőit, gyerekalsót, de akkor is nadrág volt. Még arra is emlékszem, hogy miközben vártunk a sorunkra ott, a fürdő előhelyiségében, volt egy lány, aki fölmászott a magasan levő ablakpárkányra, és nagy sikoltozás közepette – talán a cipőjével – betörte az ablakot. Nem tudtuk, hogy miért. Később derült ki, hogy ő hallott arról, hogy ezek a fürdők pontosan ugyanolyanok, mint a gázkamrák, és hogy ez biztosan gázkamra lesz, ezért betörte az ablakot, hogy jöjjön be levegő. De szerencsére nem gázkamra volt, hanem víz folyt benne. Akkor még egy éjszakát kint ültünk egy káposztaültetvény mellett, a nyers káposztát ettük, és másnap reggel bevagoníroztak minket. Háromnapi utazás után, augusztus másodikán eljutottunk Hessisch Lichtenaubába. Ez Kasseltől húsz-huszonkét kilométernyire van, délkeletre, Hessen tartományban.

Ez a tábor igazgatásilag Buchenwaldhoz tartozott, úgyhogy mi a buchenwaldi tábornak voltunk az aláállomása. Amikor megérkeztünk, és végignézt minket a gyárnak valamelyik vezetője, azt mondta jövődöbéli parancsnokunknak: „Ezer munkást kértem, és erre kaptam ezer rokkantat.” Mi ugyan csak három hétig voltunk Auschwitzban, mások sokkal tovább, nagyon le voltak fogyva és gyengülve. Nem beszélve arról, hogy nem volt egy szál hajunk sem. Nem volt biztató külsőnk.

Egy meglehetősen civilizált lágerba kerültünk. Barakkok voltak, de kábé harminc-harmincöt ember volt egy úgynevezett blokkban, szóval egy helyiségben. Mindenkinek volt egy priccse szalmazsákkal – egyedül! –, kettő-kettő volt egymás mellett, két alsó, két felső, és mindenkinek volt egy pokróca. Utána még az is kiderült, hogy van egy külön nagy barakk, ahol folyóvíz van és vécé! Fantasztikus! Lehetett mosakodni, természetesen csak hideg víz folyt, de akkor is, az ember tisztán tarthatta magát. Elképzelni se lehetett volna ezt a luxust a másik helyen. Sokkal később derült ki, hogy ezt a lágert nem koncentrációs tábornak létesítették, hanem munkásszállás volt, és ezért például a mosdóhelyiségben hatalmas csiszolt tükrök voltak. Nahát, azt a döbbenetet, amikor először megláttam magamat abban a tükörben!

Mivel olyan ramaty állapotban voltunk, adtak két hetet, azalatt nem kellett semmit sem csinálni. Ha valaki önként jelentkezett, akkor vállalhatta, hogy kimácsolja zöld festéssel a barakk falát. Én nem vállalkoztam, hiszen azelőtt sem mázoltam soha. Valamivel jobb volt az élelmezés is, bár egyáltalán nem volt kielégítő, de mégis. Kellett hogy munkaképesek legyünk.

Két hét múlva elvittek minket a gyárhoz. A közeli Fürstenhagen nevezetű városka fölött van egy hegy, s az erdőn keresztül egy nagyon jó autót vezetett föl a gyárba, amelynek nagy része a föld alatt volt, mégpedig azért, mert ez egy robbanóanyag gyár volt, és nem volt szabad azt a repülő ellenségnek látnia. A kéményeket úgy álcázták, hogy a tetejük valamilyen fémből úgy volt kialakítva, mint egy fenyőfának a csúcsa, és zöldre festették.

Először futóárkot kellett ásniunk vagy húszunknak. A csákányt is alig bírtuk fölemelni, a föld nagyon köves volt, és sokszor egész nagy köveket kellett onnan kiemelni. Rosszul bírtuk. A munkavezetőnk egy lengyel férfi volt Łódźból, aki tisztességesnek mutatkozott, előfordult, hogy kiásta helyettünk az egészet. Innen van egy érdekes emlék, amit sosem felejtök el. Egyszer jött – számunkra akkor – egy öreg munkás, kék gyári munkaruhában, a kezében vitt egy vödört, ami tele volt brikettel. Mondtuk, na, ez egy fűtő. Megállt előttünk, és halkán megkérdezte, ki tud itt németül. Anyámnak anyanyelve volt, mondta, ő tud. És akkor kisült, hogy a brikett alatt az ő kertjében termelt almák voltak, amiből mindenkinek jutott. Amikor másnap vagy harmadnap jött,

akkor azt mondta, hogy ő vidékről jár be dolgozni, és a felesége azt kérdezi, hogy nem tudnánk-e mi ketten vasárnap elmenni hozzájuk ebédre. Mondtuk, egy lépest sem mehetünk innen, ott áll az SS-őr. Úgyhogy ameddig ott voltunk, addig valamit mindig hozott, például egy kis cernát, tút, ami ott aranyat ért – szóval bámulatos, csodálatos ember volt, még a nevét sem tudom.

Aztán elkezdődött a munka a gyárban, három műszakban, éjjel-nappal. Reggel hattól tizennégy óráig, tizennégytől huszonkét óráig és este tíztől reggel hatig – ez volt a legutálatosabb, mert nagyon nehezen szokja meg az ember éjszakai munkát. És oda el is kellett jutni, messze volt, vonattal mentünk. A magyarok között csak nők voltak, Magyarországról, Észak-Erdélyből meg a Felvidékről, olyan helyekről, amiket a bécsi döntés alapján Magyarországhoz visszacsatoltak [lásd: első bécsi döntés; második bécsi döntés]. De sokáig együtt dolgoztam egy orosz kislánnyal, aki kurszki volt, vele oroszul csevegtem. Odacipelték őt is. Az egy megszállt hely volt. Onnan is nagyon sok nőt vittek munkára, akiknek nem volt jobb dolguk, mint nekünk.

Ebben a gyárban mi aknákat töltöttünk, amelyek százhusz milliméteres aknavetőbe valók voltak. Ez a legvastagabb, tizenkét centiméter, kábé nyolcvan centi magas, öntöttvasból készült, üresen is dög nehéz volt, hát még megtöltve! Sajnos, volt néhány haláleset. A TNT, amit az aknába tettünk, nagyon mérgező anyag, és olyan erős, hogy egy maroknyitól egy egész ház a levegőbe repül. Néhány hónappal előttünk egy iszonyatos robbanás következtében több száz ember elpusztult. Mialatt mi ott voltunk, szerencsére nem történt ilyesmi.

Már szeptember végén vagy október elején kiderült, hogy sokan nem bírják fizikailag ezt a munkát. És akkor jött egy olyan zahlappell [létszámellenőrzés (német)], amikor azt mondták, hogy azok, akik úgy gondolják, hogy nehéz nekik ez a munka, álljanak külön csoportba, elviszik őket egy másik gyárba. Főként anyám bírta rosszul. Ezért beálltunk a csoportba. Amikor a lagerälteste [a foglyok közül való felügyelő (német)], aki egy erdélyi nő volt, Pál Mancsi, meglátott minket itt, akkor hihetetlen erőszakos és goromba módon, szinte galléron ragadva kiráncigált onnan: „Kotródjatok innen! Meg ne lássalak benneteket itt! Menjetek innen el!” És visszakergetett a barakkba, ahol laktunk, miközben mindenki ott állt már. Lehet, hogy azért – én aztán sokat gondolkodtam ezen –, mert nem volt velünk soha semmilyen konfliktusa. Fegyelmezetten viselkedtünk, mindent végrehajtottunk, amit kellett, nem szóltunk soha egy szót se. Úgy látszik, neki ez rokonszenves volt. Aznap este a csoportba beállt kétszázhet embert vagonba rakták, és visszavitték a gázkamrába, Birkenaubába. Mi pedig ott maradtunk. Meggyőződésem, hogy a Mancsi tudta, mi vár rájuk.

Aztán még egyszer volt a Mancsihoz köthetően valami csoda, amit nemigen akar senki sem elhinni, és nem hasonlít egy koncentrációs táborbeli történetre. Említettem, miként maradt meg a szemüvegem. Éjszakára, mivel nem volt hová letenni, bedugtam a cipőmbe, amit a priccs végére tettem. Egyszer valakinek éjjel ki kellett mennie, sötét volt, rálépett a cipőmre, reccs a szemüveg. Nagy baj volt. A keret megmaradt, de az egyik lencse összetört. Ekkor a zahlappellen közölte velünk a Pál Mancsi, hogy jelentkezzék az, akinek a szemüvegével valami történt, mert annak meg fogják javítani, de ha eltört az üveg, diktálja be azt is, hogy hány dioptriásra van szüksége.

Odaadtam neki az összetört szemüvegemet. Azt mondta: „Ez veszélyes, majd elküldjük holnap, te addig más munkát fogsz végezni.” És ez a más munka sokkal kellemesebb volt, mert azokkal, akik nem voltak egészen egészségesek, vagy éppen valami betegségből voltak felépülőfélben, elküldtek az úgynevezett Herzog lágerba, aminek csak a neve volt láger. Ez tulajdonképpen egy

munkáslakótelep volt, nagyon jól megépített két-három szobás kis kőházakkal. Anyu nem jött.

Ott a nők egy része krumplit pucolt meg sárgarépát, engem meg elküldtek takarítani egy ilyen házikóba. Ami hihetetlenül kellemes volt az aknák után. Az ember egyedül volt, nem állt a feje felett egy SS-ember. A meleg vizet ugyan máshonnan kellett hozni, de az nem volt olyan tragikus. És forró víz volt, nem hideg!

De nem is ez volt a legfurább az egészben, hanem az, hogy egy alkalommal boldogan és egyedül súroltam a padlót, amikor egyszer csak nehéz, csizmás léptek közeledtek, és belépett a szobába egy nagydarab, magas, erőteljes, egyenruhás német. Azért láttam, hogy az nem katonai egyenruha, hogy milyen, azt nem tudtam. Bejött, én fölálltam udvariasan, s akkor kérdezte tőlem: „Tudsz németül?” Valószínűleg sejtette, hogy mi magyarok vagyunk, és sokan nem tudnak németül. Mondtam: „Tudok.” „Jó, ha tudsz, akkor gyere, ülj ide le.” Volt ott egy sarokpad, oda leült, és újra mondta: „Ide ülj le!” Egyáltalán németekkel társalogni is már szigorúan tilos dolog volt. Leültem a pad szélére, hogy gyorsan föl lehessen ugorni, ha jön valaki, akinek ezt nem kell látnia.

Mint kiderült, ő is a gyárban dolgozott, tűzoltó volt. Azt kérdezte tőlem, hogy „Hallottad-e már azt a nevet, hogy Szálasi?”. Persze, hogy hallottam. „Igen.” Félttem kicsit, hogy ez engem provokálni akar, úgyhogy nagyon óvatosan mondtam az igent. Erre: „Olyan, mint ez itt?” Egy hirtelen mozdulattal rámutatott a fejünk fölött lógó óriási Hitler-képre. Mondtam: „Igen.” „Hát tudd meg, hogy vasárnap óta ő Magyarország államfője.” Így tudtam meg a Szálasi-puccsot [lásd: nyilas hatalomátvétel], és azt, hogy [1944.] október tizenötödike, vasárnap volt.

Kicsikét még tovább beszélgettünk, mire újra hallok ilyen nehéz, csizmás lépteket. Ijedten felugrottam, erre azt mondja: „Maradj csak, maradj! Ez az én kamerádom. Ugyanolyan régi szociáldemokrata, mint amilyen én vagyok.” Ezt el kellett mondanom, hogy ilyenek is voltak. És persze elküldték a régi jó szociáldemokratákat, ha nem lágerba, akkor egy olyan robbanóanyaggyárba, ami nem volt egy életbiztosítás.

Ez a takarítás sajnos nem tartott soká, vissza kellett menni a gyárba. A szemüvegemet tökéletesen megcsinálták, úgyhogy még hazajöveletem után is évekig azt használtam. Teltek a hónapok, nem kerültünk máshová. Csináltuk az aknákat, és utáltuk persze. A tél csúnya volt, de mindenki kapott valami ócska kabátot és egy pár harisnyát. Egy darabig még fűtöttek is. Reggel a konyhából hozták az úgynevezett kávét nagy kannákban, ami egy drapp-barna lé volt, de tűzforró. Abból annyit lehetett inni, amennyit csak akart az ember. Akkorra már nőtt a hajunk – már tudom, havi egy centit nő az egészséges haj –, többször a reggeli kávéban mostuk meg.

1945 márciusában már hallani lehetett messziről az amerikai ágyúk dörgését, a robbanóanyaggyárunk többé nem fogadott minket, már nem működött. Akkor minket még elküldtek különböző alkalmi munkákra ide-oda. Többek között kábé egy hétig elvittek egy Helsa nevű városkába, ami elég közel volt, de vonattal kellett menni. Ott volt egy kis házakból álló munkás-lakótelepszerűség, mind a mai napig megvan, láttam. Nagyon jól megépített, kis háromszobás házikók voltak, fürdőszoba nélkül, volt egy központi nagy épület, ahol lehetett a fürdő és egy nagy étterem meg konyha. Innen mi is kaptunk egy-egy tányér ételt. Fő feladatunk ezeknek a házaknak a rendbe hozása és kitakarítása volt. Innen francia munkásnőket telepítettek ki, azok nem hagytak valami nagy rendet és tisztaságot. Tisztára kellett vakarni, de úgy, hogy ott a padlóról lehessen enni. A forró vizet a központi épületből kellett odavinni. Még arra is emlékszem,

hogy egyszer, amikor két vödörrel éppen kifelé indultam egy nagy üveges forgóján, valaki udvariasan kinyitotta előttem az ajtót. Meghökkenem, mert egy német tiszt volt – és rájöttem, hogy itt már nagyon vége lehet a dolgoknak, hogyha ezt merem tenni, mert félt volna, hogy valaki meglátja, hogy egy koncentrációs lágerbeli fogoly előtt, akire rá van varrva a cédula a számmal, kinyitja az ajtót, mint egy úrinő előtt. Mindenesetre én udvariasan megköszöntem, főhajtással.

Ugyanakkor és ugyanott tisztára vakartunk egy kis házat, és egyszer csak jön két fiatal hollandus mésszel és ecsettel, és elkezdenek ottan meszelni. Na, a nagy német szervezőkészségnek is, úgy látszik, vége. Először kitakarítják tökéletesen, és utána jönnek és meszelnek. De nem bántuk, azt mondtuk, majd újra kitakarítjuk. Ezek a fiúk beszéltek németül, és azt mondták, hogy hallották a rádióban – ezeknek rádiójuk is lehetett! –, hogy az amerikaiak átkeltek a Rajnán. Én nem tudtam, hogy hány kilométernyire vagyunk a Rajnától, de azt igen, hogy az a legnagyobb és a legjobban megerősített folyó, s már előtte is odahallatszott a messze hordó ágyú zaja. Mindenesetre ez biztató jel volt. Az egyik holland fiú nagyon helyes volt, a háború után még a Vöröskereszten keresztül érdeklődött is utánam.

Na, elég az hozzá, hogy amikor készen lett a ház, és már nem volt semmi dolgunk, egy délután egyszer csak megállt egy nagy katonai teherautó, amiről leugrott a sofőr, leszállt egy német tiszt, egy őrnagy, még a nevére is emlékszem, Richard Kringet és néhány nő, nyilván polgári alkalmazottai a hadseregnek. Irtó gyorsan kezdték lepakolni az irodai felszereléseket, íróasztalokat, írógépeket, székeket, mindenfélét, ami kellett ahhoz, hogy ott berendezkedjenek. Pillanatok alatt rém ügyesen elhelyezkedtek. Az őrnagy nagyon udvariasan megkérdezte tőlem, hogy volnék-e olyan kedves, hogy kipucoljam a csizmáját. Mondtam, persze. Eszembe jutott, hogy Švejként fogok fölszabadulni, vagyis tisztiszolgaként, ami nem volt olyan zavaró [Jaroslav Hašek regényének főhőse Švejk, az első világháborúbeli derék katona. – A szerk.].

Amint a nők elrendezkedtek, azon nyomban elkezdték rendkívül bőszen és gyorsan dolgozni az írógépeken, és mindenféle papírokat kiselejtezni a gépasztal mellé tett papírkosarakba. Majd amikor már egy papírkosár tele volt, az egyik nő megkérdezte, hogy tudom-e, hol van a hulladékgyűjtő hely, s megtenném-e, hogy ezt kiviszem. Fogtam a papírkosarat, ami tele volt az általa kiselejtezett iratokkal. Útközben, miután nem volt megmondva, hogy mikor jöjjenek vissza, tíz perc múlva vagy csak egy negyed óra múlva, elkezdtem nézegetni, hogy miféle papírok ezek. A legnagyobb meghökkenésemre azt találtam, hogy ez a német Wehrmacht, a német hadsereg gazdasági főhivatala a megszállt keleti területeken. Uram, Teremtőm! Ez itt most Németország kellős közepe, vagy inkább nyugati része, és ezek a megszállt keleti területek iratain dolgoznak még mindig? Hát hol vannak már a megszállt keleti területek? Még arra is emlékszem, hogy a legkeletibb rész, ahol ők még dolgoztak, az Harkov volt. Aztán találtam olyan papírt, ahol már Kijev volt, olyat is, hogy Varsó, Berlin, aztán Kassel, és végül is kikötöttek Kasseltól húsz kilométernyire délre, Helsában. Feltételezem, hogy onnan már nem tudtak továbbmenni. Ez volt a nagy haszna annak, hogy míg odahaza, [Zala]Egerszegen rádiónk volt, naponta több ízben hallgattuk a BBC híreit, és pontosan tudtam, hogy mikor mi az, amit fölszabadítottak Keleten és Nyugaton. Mondtam, ha már itt tartunk, az isten megsegít bennünket, és mi is megérjük, hogy vége legyen. Ezt már guggolva is kibírjuk, ahogyan azt [Zala]Egerszegen mondták volt, de sajnos ez a guggolás elég fárasztó volt, mint később kiderült.

Én úgy tartom, hogy az első három-négy hét és az utolsó négy-öt hét volt a legborzasztóbb. Nagyon keservesen és nehezen ért véget.

A miénk úgy ért véget, hogy 1945. március huszonnyolcadikán egyik óráról a másikra parancsot kaptunk, hogy most pedig sorakozó, mindenki rakja szépen össze a takaróját, és hagyja az ágyán. Hogy kinek, azt nem tudom. Bedugtak minket megint marhavagonokba, ezúttal százan egy vagonba. Elindultunk kelet felé. Nagyon csúnya utazás volt. Útközben nem halt meg senki, de nagyon szenvedtünk, mert nyitva kellett hagyni a vagon ajtaját, miután egyikünk sem volt olyan jól ápolt és tiszta. És minden vagonban ült egy őr, akinek helyet és levegőt kellett hagyni. Három napig utaztunk, és ez alatt az idő alatt még néhány órát álltunk is egy nagy állomás külső sínein, és nem tudtuk, hogy az micsoda. Sokkal később jöttem rá, hogy az a weimari pályaudvar lehetett. A buchenwaldi állomás végül is. De nem maradtunk ott, úgy látszik, nem kellettünk oda már. Szerencsére.

Április elsején, ami azt hiszem, húsvét vasárnap volt, megérkeztünk Lipcsébe, ahol elhelyeztek minket egy, a Hessisch Lichtenauhoz hasonló, de kisebb lágerban. Minden blokk olyan volt, hogy kétoldalt voltak a priccsek, középen egy hosszú asztal, mellette padok, ahová lehetett ülni. Itt olyan sokan voltunk, hogy priccs se jutott mindenkinek. Anyámmal fölfeküdtünk az asztalra, és ott aludtunk. Emlékszem rá, hogy a háromnapos vagonbeli ácsorgás után holt fáradt voltam, aludtam, mint a bunda, mikor anyu felrázott. „Mi van?” – „Nem hallod? Bombáznak.” Rettenetes bombázás volt, a barakk is szinte előre-hátra mozgott. – „Hadd bombázzanak.” És aludtam tovább. Másnap kiderült, hogy Lipcsét bombázták, minket akkor nem, noha volt ott is valamilyen gyár, de már nem működött.

Itt voltunk néhány napig – munka már semmi nem volt, a napot úgy töltöttük, hogy bent ültünk a barakkban, valamit kaptunk enni. Egyik délelőtt óriási repülőgépzúgás, egy ablak mellett voltunk éppen, láttuk, hogy ez nagyon ronda, ki kéne innen menni. És abban a pillanatban becsapott valami gyújtóbomba. Mindenki kijutott, senki senkit le nem taposott, és nem lökött el, és végignéztük – szerintem nem tellett bele tíz perc –, hogy az egész láger földig égett. Mintha leöntötték volna benzinnel, úgy égett. Nagyon furcsa látvány volt. A parancsnokunk, Willy Schäfer Sturmscharführer még beszaladt az egyik égő barakkba, és mindent, ami a keze ügyébe került, kis szatyrocskák, amiket csináltunk zsákokból, egy-két takaró, azt kihozta, és odadobta nekünk. Akkor nem tekintett ellenségeinek minket, úgy látszik. Vagy várt valamit.

Ezután végighajtottak minket Lipcsén, amelyik még füstölt. Nagyon különös volt, a megégett házak, és közte szép friss tavaszi gyepek és virágzó bokrok. Sose felejttem el ezt a szörnyű furcsa ellentétet. Bevittek minket egy másik, valóban koncentrációs táborba, egy Thekla nevezetű helyre, ami azt hiszem, Lipcse elővárosa volt [A buchenwaldi koncentrációs tábor egyik altábor volt a Thekla, a foglyokat az Erla Werke (repülőgép-alkatrészek) dolgoztatta. – A szerk.]. Ott volt hely, de ott sem volt már munka, nem volt mit csinálni. Néhány napig maradtunk.

Szép idő volt, sütött a tavaszi napocska, kimentünk az udvarra, ami persze be volt kerítve szögesdróttal, őrtornyokkal. Az egyik kerítés mögött különféle nemzetiségű férfi politikai foglyok voltak a megszállt országokból. Ott kódorgok, és egyszer csak látom, hogy az egyik őrtoronyban áll egy fiatal katona, általam nem megszokott, koromfekete egyenruhában – ilyet előtte nem láttam, később aztán megtudtam, hogy ez a fegyveres SS-nek [Waffen-SS] volt az egyenruhája –, és egy nagy alakú újságot olvas. Én a megjavított szemüvegemmel jól láttam messzire, s legnagyobb

meghökkenésekre, az újságon cirill nagybetűs címszavak voltak. Hát ez hogy létezhet? Ha ezek oroszok, akkor miért vagyunk még mindig a szögesdrót mögött? Csak később tudtam meg, hogy ezek milyen oroszok.

Mindenesetre fölszóltam udvariasan oroszul az őrnek: „Nem volna szíves ezt az újságot, majd ha kiolvasta, nekem odaadni?” Erre összececsavarta, és átdobta a kerítésen. Megköszöntem, és megkérdeztem tőle: „Maga orosz?” – „Igen.” Erre még jobban zavarba jöttem: „És hova valósi?” – „Szibériai vagyok.” Akkor már végképp nem tudtam hova tenni a dolgot. Kérdem: „És most a német hadseregben szolgál?” Ettől aztán úgy megsértődött, hogy hátat fordított nekem. Soha többé nem szólt hozzám egy szót sem. Fogtam az újságot, bevittem a barakkba, leültem, és elkezdtem olvasni. Az első öt percben rájöttem persze, hogy ez egy náci szellemiségű lap, csak éppen oroszul van. Olyan, mintha mondjuk, a „Stürmer”-t olvasnám [Der Stürmer (Az ostromló) rasszista karikatúráiról ismert náci hetilap (tulajdonos és főszerk. Julius Streicher /1885–1946/), 1923-tól a második világháború végéig. – A szerk.]

Talán tíz napig voltunk itt. Egyik nap a parancsnokunk a köré gyűlt csomó nőnek kedélyesen azt mondja: „Ne féljete, én majd megvédelek benneteket. Majd vigyázok rátok. Innen el kell mennünk, de vonat már nincs, gyalog.” Elindultunk egy borzalmas gyalogtúrára, hol éjjel, hol nappal, eshetett az eső, hideg lehetett, tető a fejünk fölött nem volt, meleg étel a hasunkban nem volt. Még szerencse, hogy sokunknak volt corned biefes [húskonzerves] dobozunk, ilyen adtak néha vacsorára a lágerban, úgyhogy egy-egy nagyon vékony szelet jutott mindenkinek a kenyérére. Az egész tíznapos turné alatt egyszer vagy kétszer kiosztottak egy-egy kanál nyers rizst, amit aztán ezekben a dobozokban főztünk meg. Vízhöz hozzájutottunk, akadt néhányunknál gyufa, szedtünk csalánt, azt is belefőztük, olyan íze volt, mint a spenótnak. Még sónk is volt, a gyárból loptuk. Ugyanis a TNT úgy készült, hogy salétromsóval keverték össze. Amikor az elfogyott, akkor konyhasót használtak. Rájöttünk persze, hogy ez konyhasó, és mindenki lopott egy kicsit, mert az kellett.

Az Elbáig gyalogoltunk. Híd nem volt rajta, csak egy pontonhíd. Várni kellett majd egy fél napot, mert a másik oldalról, a keleti partról rengeteg német katona jött. Mondtam az anyunak, hogy mi most kelet felé megyünk, és ha ezek keletről jönnek, az annyit jelent, hogy visszavonulnak. Ez volt az igazság egyébként. Mégis átvittek minket a hídon, az Elba ott már délről északra folyik. A keleti oldalon mentünk jó sokat, még egypár napig a szabadban aludtunk, aztán egy napon egy Strehla nevű városka mellett átmentünk egy hídon, vissza nyugatra. Szóval egy nagy kört csináltunk. Április huszonharmadikán végre valahára talált a parancsnokunk az egyik falu mellett egy csűr, ahol száraz szalma volt, és oda betelepített minket. Akkor először sikerült neki megszerveznie, hogy néhány vödör frissen főtt, még párolgó krumplit osztatott szét.

Közel volt az országút, amelyik az Elbától vezetett oda. Még aznap megláttuk, hogy parasztszekerek jönnek sietve, nagyon hajtják a lovakat, és a szekerek amennyire csak lehet, meg vannak pakolva holmival – nem áruval, hanem holmival. Nagy kiabálás hallatszott, és egyszer csak elkaptam egy olyan kiáltást: „Egy óra múlva itt vannak az oroszok!” Tyűha! A parancsnokunk belefújt a sípba: „Sorakozó! Azonnal tovább!” Ott állt az egyik őrnök, akivel akkor már lehetett néha egy-egy szót váltani, korábban nem lehetett volna. Azt mondtuk, alig van jártányi erőnk, hogy tudunk mi továbbmenni? Mi lenne, ha itt maradnánk? Mire azt mondta az ór: „Igen? Ha itt maradtok, majd az oroszok agyonlőnek benneteket.” Hát attól te ne félj, gondoltuk mi. Hogy pont

ránk fognak vadászni az oroszok! Ránk van írva, hogy kik vagyunk, és honnan jöttünk. Szám meg rossz öltözék meg rossz fizikai állapot. Úgyhogy a csapat elment, és még vagy húsz kilométert gyalogolt, amíg elérkezett Lipcse közelébe egy Wurzen nevű városba, és ott szabadultak föl. Oda az amerikaiak jöttek. Ott volt a demarkációs vonal közepében.

Elég sokan viszont nem mentünk velük. Többen fölmentek egy parasztház szénapadlására, és ott dekkoltak. Velük később itthon találkoztunk. Mi, hatan külön utat választottunk: anyám és én, Marika barátnőm az édesanyjával meg a nagynénjével és egy általam nagyon szeretett Lóri néni, Vargáné [Zala]Egerszegről, az egyik fiú barátunk édesanyja.

Erről a helyről odébb mentünk, a két falu közötti mezőn egy facsoport alá telepedtünk, hogy most már itt kivárjuk az oroszokat. Az ám, de nem jöttek. Lefeküdtünk aludni, mert halálosan ki voltunk merülve. Hatunknak volt két pokróca, az egyiket leterítettük a földre, a másikkal betakaróztunk, és elaludtunk fényes nappal. Arra ébredtünk, hogy valaki a lábunkat rázogatja. Egy fiatal német katona volt nyitott zubbonyal, derékszív nélkül. Nem kérdezett semmit, pontosan tudta, kik vagyunk. Adott nekünk egy katonakenyeret, és azt mondta, hogy majd este visszajön, és hoz még valamit. Soha többé nem láttuk. Lóri néni, aki nagyon jó háziasszony volt, és volt egy kése valahonnét, pontosan hatfelé vágta a kenyeret. Elfogyasztottuk, és újra lefeküdtünk aludni, egészen addig, ameddig valaki újra meg nem rázta a lábunkat. Egy újabb német katona ugyancsak nyitott zubbonyban, azzal a különbséggel, hogy ő azt is elmesélte, hogy ő strasbourgi, és jól tud franciául. Marika nagyon jól tudott franciául, a fiú meg úgy beszélt, mint egy párizsi. Ő is adott nekünk egy kenyeret és egy pokrócot. Azt mondta ő is, hogy majd visszajön, de nem jött. Később találkoztunk még vele.

Aztán meguntuk a hideg éjszakázást. Bementünk a legközelebbi faluba, Schönába [Brandenburg tartomány], ami nagyon közel volt, és ott bevettük magunkat egy birkaistállóba. Nem birkák voltak benne, hanem gyönyörű kisbárányok, és sok-sok száraz szalma. Lefeküdtünk, ott töltöttük az éjszakát. Reggel jött egy fiatal fiú, hogy megitassa az állatokat. Holtra rémült, hogy mi majd lopunk a bárányokból. Elszaladt az apjáért, aki azt mondta: „Itt nem maradhattok, de majd én megmutatom, hogy hova menjete. Menjete a Rittergutba.” Az egy kisenemesi kúria volt a faluban. „Oda én már küldtem krumplit, és ott már a tieitek közül vannak mások is.” Meg is mutatta, hogy hol van. Közel volt. Odamentünk.

A Rittergut tulajdonosa már rég elmenekült valahova családotul. Mi csak mentünk a szag után, és azonnal betaláltunk egy nagy konyhába, ahol a tűzhely mögött egy soproni „kolléganőnk” állt, aki hatalmas lábasban kevert valami nagyon jó illatú ételt, és aki a legnyugodtabb hangon azt mondta: „A legjobbkor jöttetek, mindjárt kész az ebéd.” A lágerből ismertük egymást. „Ti, gyerekek – két lány –, ne lábatlankodjatok itt, menjetek be a szomszéd helyiségbe, ott van az ajtó, ott már várják az ebédet, ti, asszonyok, segítsetek teríteni.”

Ez is egy furcsa emlék. Marika meg én átmentünk a konyha melletti kis szobába, ahol két német fiatalembert találtunk, a mi korosztályunk, huszonkét-huszonhárom éves fiúk, azzal a különbséggel, hogy gyönyörűen meg voltak mosdva, borotválva, és civilben, fehér ingben – te jó ég! –, és egy kis orosz nő is volt ott, ölében egy gitárral. Ezek a fiúk fölálltak, udvariasan, ahogy illik, bemutatkoztak, és helyet szorítottak nekünk. És ott elkezdődött egy békebeli hangulatú beszélgetés. Elmesélték, hogy Torgauból [Németország, Lipcsétől északkeletre] jöttek. Fogalmunk nem volt persze, hogy hol van az a Torgau, és mi annak a szerepe. Nagyon sokkal később tudtam

meg, hogy ott egy rettenetes katonai büntetőtábor volt. De ezt ők nem mondták [A náci Németország nyolc katonai börtöne közül kettő Torgauban volt (az 1936–39 között épült Zinna erőd, amely a német hadsereg legnagyobb és legmodernebb börtöne volt, valamint Brückenkopf). Ezekbe az intézményekbe kerültek a német hadbíróóság által „antimilitáris szellem” miatt elítélt személyek: akik megtagadták a katonai szolgálatot, a katonai fegyelmet megsértő katonák, a dezertőrök, azok, akiket a „katonai erő aláásásával” vádoltak, akik kedveztek az ellenségnek, a kémek, valamint akik bűncselekményt követtek el. De voltak a foglyok között hadifoglyok is, továbbá antifasiszta ellenállók Németországból és a megszállt országokból, valamint olyan luxemburgi és elzász-lotaringiai férfiak, akik megtagadták a szolgálatot a német hadseregben (www.stsg.de/main/torgau/geschichte/index_en.php). – A szerk.]. Az egyik fiú kölni volt – igen jó családból való lehetett –, Rilket kezdett szavalni. Elképesztő volt. Meg is van nekem ez a mű, Londonból szereztem. A címe: „Ének Rilke Kristóf zászlós szerelméről és haláláról”. Ez nem vers, próza, 1917-ből [Rilke 1899-ben írta, egyetlen éjszaka alatt. Hőse a költő egyik őse, ifjú nemes, aki „zászlósként hősi halált halt 1664-ben, a szentgotthárdi csatában. Előtte azonban, rövid élete utolsó éjszakáján, egy fiatal grófnő beavatja a szerelembe, és Rilke Kristóf egy mámoros pillanatra átéli az élet teljességét” (enciklopedia.fazekas.hu/palyakep/vilag/Rilke.htm). (Megjelent: 1906, magyar ford. Franyó Zoltán, 1917). – A szerk.]. Ő ezt kívülről tudta, és mondta nekünk az ebédig. A legcivilizáltabb, legműveltebb németséggel. Így beszélgettünk, míg szólt a soproni Anca, hogy kész az ebéd.

Ebéd után még egy éjszakát ott töltöttünk, de utána jött a bácsi, és azt mondta: „Itt nem maradhattok – menjete el Dahlenbe, az valahol messze egy városka –, ott van egy láger, ahol kaptok enni, meg kaptok szállást.” Mi azt mondtuk magunkban, persze, hogy a láger lehet olyan kényelmes, mint egy szanatórium, mi soha többé egy lágerba a lábunkat be nem tesszük. Inkább gyalog hazamegyünk Magyarországra.

De nem az történt, mert nem volt mit ennünk. Ezért anyámék azt mondták: „Ti, kislányok, most elmentek koldulni a faluba.” Ez nem volt kellemes feladat. Elmentünk a falu legvégén álló nagyon szép emeletes házhoz. Mint kiderült, ez egy vendégfogadó volt. A ház előtt állt egy francia hadifogoly, aki oda volt kiadva munkára. Megkérdeztük, mi a véleménye, ha ide bemegyünk, adnak-e nekünk valamit enni. „Menjetek csak be, ezek nagyon jó emberek. Én is itt vagyok már náluk hónapok óta, ők állítottak engem talpra.” Bementünk.

Két idősebb asszony volt ott és a házigazda, Hugo Schulze. Csodálatos fogadtatásban részesültünk. Rögtön leültettek ebédelni. Mondtuk, az ám, de mi nem ketten vagyunk, hanem hatan. Erre az egyik nő egy nagy porcelán leveses tálat telemert nagyszerű, finom, friss, meleg levessel, ami tele volt hússal, krumplival, zöldséggel, és azt mondta: „Ezt vigyétek el a mamátoknak, és a mamátok jöjjen vissza hozzánk, hogy megismerkedhessünk vele is.” Valami mást is adtak – kenyeret, otthon sült kenyeret! Teljesen odavoltunk a gyönyörtől.

Amikor visszavittük az edényt, azt mondták az anyuék: „Mondjátok meg, hogy ti segítetek a gazdaságban addig, ameddig föl nem szabadulunk. És mi tudunk oroszul is meg angolul is.” Ez volt az igazság. Öt perc múlva már integettek, hogy „Gyertek!”. Egy hónapig voltunk Schulzééknél. Azalatt talpra állítottak minket a legnagyobb gonddal és szeretettel, amit csak el lehet képzelni.

Nagyon hamar jó barátságba kerültünk a háziakkal, akiknek volt akkor egy nyolc-kilenc éves kisfiuk, Fritz. Hugo bácsi pedig különösen törődött a mi fizikai állapotunkkal. Volt, hogy odajött

hozzám, megtapogatta a bordámat a hátamon, bocsánatot kérve, hogy ő nem szemtelenkedni akar, csak azt akarja megállapítani, hogy valami kis hájréteg rakódott-e már rá az ottani kosztól. Ő vette észre azt is, hogy anyámnak, aki egy nagyon jó alakú nő volt, s fiatalabbnak látszott sokkal, mint ahány volt, nagyon dagadtak a bokái. Azt mondta: „Ez biztos, hogy nem normális dolog, beküldlek a tejeskocsival a városba. Odaadom az orvos címét és egy levélkét, nézze meg, hogy mi az oka ennek.”

Deportálásunkból való kiugrásunk után kábé nyolc-tíz nappal bementünk a városba, ami tíz-tizenkét kilométernyire volt, és már elfoglalták az oroszok. Megállt a kocsis egy nagyon jól ápolt, szép kis magánvilla előtt, ahol előkert is volt, hogy itt vagyunk. Anyámmal becsengettünk, és kijött egy fehér bőbitás szobalány. Hát, leesett az állunk. Ő is ijedten nézett ránk. Mert persze meg voltunk mosakodva, de Schulzéék másik ruhát nem tudtak adni, az nem volt. Kérdezte, mit keresünk. Mondtuk, hogy a doktor X. Y.-t. Bevezetett minket a váróba, ahol ült egy csomó helybéli beteg, és várt a sorára. Azok is gyanakodva és idegenkedve néztek ránk. Egy darabig vártunk, amikor kijött a doktor a rendelőjéből, egy kecskeszakállú, cvikkeres, fehér köpenyes doktor bácsi. Körülnézett, és azt mondta: „Kérem, már tizenkét óra van, vége a rendelési időnek. Holnap a megfelelő időben fájadjanak el hozzám. Maguk maradjanak itt!” – mutatott ránk. Bevezetett minket a rendelőbe, anyámat megvizsgálta, és a német nyelvnek az összes szinonimáját, ami azt fejezte ki, hogy rettenetes, borzasztó, fölháborító, hajmeresztő, felsorolta. Fölírt valamilyen gélt, amivel kenegesse az anyu a lábát.

A mi drága házigazdánk nemcsak hogy beküldött minket az orvoshoz, hanem pénzt is adott meg elemőzsiát, hogy éhesen ne maradjunk. Mindenünk volt. Megkerestük a patikát, ami gyönyörű, régi patika volt, olyasmi, amit a tizenhétedik században rendezhettek be, ott megvettük a gélt. A patika mellett volt egy könyv- és papírkereskedés, akkoriban az együtt volt, ilyenre még Magyarországon is emlékszem, hogy így volt. A kirakatban megpillantottam a környék nagyon részletes térképét. Miután pénz volt a zsebemben, megvettem. Amikor visszamentünk a faluba, Schulzéék segítségével egy ceruzával aláhúzogattuk azokat a helységeket, amelyeken ama szörnyűséges tíznapos gyalogtúrán az SS terelésében végimentünk. Ez a térkép ma is megvan.

Ott éltünk boldogan, volt mit enni, volt meleg víz – és vártunk. Hugo bácsi gyakran jött be hozzánk egy kis csevegésre. Sőt, még az oroszok bejövetele előtt néhány este az a két német fiú is átjött, akikkel a Rittergutban ismerkedünk meg. Május másodikán a házigazdánk izgatottan jött be a szobánkba: „Gyertek, gyertek gyorsan a konyhába rádiót hallgatni!” Ott volt az egész ház népe, voltak ott Sziléziából jött német menekültek is, nők és egy-két kisgyerek, és hallgattuk a rádiót, amelyikből harangszó és klasszikus zene hallatszott. Egyszer csak bementek, hogy most pedig Dönitz admirális fog beszélni, aki a német hadiflottának volt a főparancsnoka, és Flensburgban volt, vagyis fent az Északi-tenger partján levő hadikikötőből beszélt [Karl Dönitz (1891-1980) – német tengernagy, a második világháború idején a német haditengerészet főparancsnoka és Hitler öngyilkosságát követően 23 napig Németország elnöke volt. – A szerk.]. Síri hangon bejelentette, hogy a Führer elhalálozott. Senki egy szót nem szólt, mindenki megkövülten hallgatta. Semmi kommentár se pró, se kontra, de az volt az érzésem, hogy nagyon megkönnyebbültek Schulzéék is. Hiszen egész magatartásukból és a mi fogadásunkból is kiderült, mit gondolnak. És még valami! A francia hadifogoly mesélte, hogy a faluban van még három vagy négy francia bajtársa különböző parasztcsaládoknál munkán, és hogy minden vasárnap a Schulzéék meghívják őket ebédre, és a finom ebéd mellé még bort is kapnak. Ezt aztán mi is tapasztaltuk.

Már nagyon izgatottak voltunk, hogy mi lesz. Két nappal később, alkonytájt Hugo bácsi újra berontott hozzánk, és azt mondta: „Gyertek gyorsan!” A ház ugyanis az országút mellett volt, utána nem volt több épület, az már a falu vége volt. „Gyertek gyorsan, mert jön egy autó. Meg kell nézni, mi ez.” Kimentünk, Marika, én meg a Hugo bácsi, és kiálltunk az út szélére. Az alkonyi nap sötött még. Május negyedikén volt. Jött egy autó – talán Opel, rejszínekkal átfestve. Ahogy meglátott minket, lelassított, és közvetlenül előttünk megállt. Néhány nappal előtte már az ablakból láttunk egy teljesen idegen külsejű és idegen egyenruhába öltözött katonákkal teli dzsipet, de az csak átment a falun. Nem lehetett őket elcsípni. Az volt a gyanúm, hogy ezek is amerikaiak, akik most jönnek.

Kinyílt az autó ajtaja, nyitottam a számat, hogy valamit mondjak angolul, mire a nap utolsó sugara megcsillant az ott ülő katonák zubbonyának a gombján, amin rajta volt az ötágú csillag a sarlóval és a kalapáccsal. Mondom, ezek nem amerikaiak, ezek oroszok. Miután már két és fél éve bifláztam az orosz, szóltam nekik oroszul. Meglepetéssel, érdeklődéssel és barátságosan hallgattak.

Mind fiatal katonák voltak, de volt közöttük egy tiszt, később kiderült, hogy őrnagy. Nagyon intelligens formájú volt, ápolt, jó külsejű, jó modorú, sok kitüntetéssel díszített. Aránylag ő is fiatal volt. Azt kérdezte: „Vannak még ebben a faluban német katonák?” Mondom: „Tudja, a maguk érkezése előtt mi a lábunkat sem mertük kitenni ebből a házból.” Mondja: „Na jó, akkor majd körülnézünk.” Mondom: „Jó, de jöjjenek vissza, ebben a házban van hely.” Hiszen fogadó volt, voltak üres szobák.

Elmentek, aztán tíz perc múlva visszajöttek. Mi odavoltunk a gyönyörűségtől, de nem szóltunk hozzájuk. Gondoltuk, hogy majd talán sor kerül erre is. Mindenesetre az oroszok „megszállták” a házat. És mi ott ültünk, és azt mondtuk, hogy most végre szabad emberek vagyunk.

Egyszer csak bekopog az egyik kiskatona, és azt mondja: „Az őrnagy elvtárs kéri, hogy maga jöjjön föl hozzá a szobájába az emeletre.” Fölmentem. Nagyon udvariasan leültetett, és a végén én voltam, aki kérdeztem, és nem ő, mert ő mindent látott rajtam, nem volt olyan sok kérdeznivalója. Nekem viszont rengeteg volt. Mert először is sosem láttam még szovjet katonát. Nem tudtam, hogy milyen rang az az ő váll-lapján, meg milyen kitüntetései vannak, meg egyáltalán... Azokra a kitüntetésekre máig emlékszem. Roppant barátságos és intelligens volt. Sokkal később az olvasmányaimból rájöttem, hogy ezek a katonák nyilvánvalóan valamelyik harcoló hadosztály felderítői lehettek. És ezért jöttek egyedül csak az autóval, és az őrnagy volt a parancsnokuk. Megkérdeztem tőle, hogy mi van Magyarországon. Mondta, hogy ott már koalíciós kormány van. Közben az egyik kiskatona meghozta a frissen elkészített meleg vacsorát, és letette az asztalra. Erre az őrnagy egy finom mozdulattal odatolta elébem az egészet. Anyámék kezdtek nyugtalankodni, hogy mi a fenét csinálok én ott olyan soká. Felküldték a Marikát, aki följött, őt is leültette. És akkor jött az egyik kiskatona egy üveg pezsgővel, azt felbontotta, és megittuk. Csodálatos volt. Ez volt a fölszabadulás.

A felderítők persze rögtön továbbmentek. Aztán kiderült, hogy megtörtént a feltétel nélküli megadás május nyolcadikán, és megtudtuk azt is, hogy a legközelebbi vasútállomás tíz-tizenkét kilométernyire, egy Oschatz [Szászország, Lipcsétől keletre] nevű városban van. Hugo bácsi elvitt minket oda, letelepített egy ismerősénél, és az első vonattal hazaindultunk. Három napig utaztunk, egyik vonatról átszálltunk a másikra, mikor úgy éreztük, nem megfelelő irányba megy. Volt rendes vagon, volt teherkocsi, mindenféle. Azt figyeltük, azt hiszem, elég logikusan, hogy merre mennek

az olaszok és a jugoszlávok, akik szintén haza igyekeztek. Az volt a déli irány, és mi is arra akartunk menni. Eljutottunk Pozsonyig – az már aztán igazán közel volt –, ahol leszedett a vonatról bennünket egy Vörös kereszt-szerű, de a csehszlovákok által szervezett intézmény. Elhelyezett minket egy rendes kis szállodában, adott egy igazolványt, hogy kik vagyunk, meg hol voltunk deportálva, és aztán jöhettünk haza, Budapestre. Június elsején érkeztünk meg Kelenföldre mind a hatan. Jaj, istenem! Ez maga volt a csoda.

Schulzéékkal megmaradt a kapcsolatunk. Anyám haláláig levelezett velük, én pedig azóta is a fiukkal, Fritzcel. Egyszer meghívtam őt meg a feleségét vagy tíz napra Pestre. Találtam nekik egy jó IBUSZ-szobát, és persze én főztem rájuk, meg vittem őket a városban, szóval a vendégeim voltak. Autóval jöttek. Elutazásuk előtt egy nappal azt mondta Fritz: „Úgy készülj, hogy holnap te is jössz velünk Schönába.” Szóval vissza, oda. Úgyhogy voltam ott még egyszer. Fantasztikus volt persze. Az 1980-as évek vége felé volt. Most is baráti viszonyban vagyunk, már ő is nagypapa, fel is kéne hívnom. Hatunk közül már csak én élek...

Hessisch Lichtenau „utóéletéről” mesélnék még. Az 1960-as években ennek a városkának a fiatal értelmisége megtudta, hogy itt működött a buchenwaldi koncentrációs tábornak egy fiókiintézménye, ahol ezer magyar nő volt, és dolgozott a közelben lévő robbanóanyaggyárban. Komoly nyomozást végeztek, mert akkoriban senki nem akart erről tudni az idősebb generációból. Voltak olyanok, akik az orrukra csapták az ajtót, amikor érdeklődni kezdtek. Még névtelen, fenyegető telefonok is voltak. Még sok mindenki élt, aki szemtanúja volt annak, hogy minket naponta végighajtottak az utcákon oda meg vissza, és senki nem óhajtott erről beszélni. Lehet, hogy voltak olyanok, akik azt hitték, hogy mi köztörvényes elítéltek vagyunk, de azért általában tudták, hogy semmi közünk nincsen a köztörvényességhez. Egy fiatal tanár, Dieter Vaupel addig járt a polgármester nyakára, addig követelőzött, míg az engedélyezte, hogy a levéltárat végignézze pincétől a padlásig – minden ránk vonatkozó korabeli dokumentumot megtalált. Majd elment más környékbeli városokba is.

Az összegyűjtött anyagból Vaupel egy könyvet írt, címe: „Das Außenkommando Hess. Lichtenau des Konzentrationslagers Buchenwald 1944/1945. Eine Dokumentation”. Nem is tudom, mikor is volt az első kiadás. Nekem a második van meg, az 1984 decemberében kelt. A kasseli főiskola a copyright tulajdonosa [Pontosan: Gesamthochschulebibliothek Kassel, 1984, (Nationalsozialismus in Nordhessen. Schriften zur regionalen Zeitgeschichte, H. 3)]. Érdekes, hogy végül is mely intézmények támogatták ennek a kiadványnak a megjelentetését: a werra-meissneri terület tanácsa, Hessisch Lichtenau városának a vezetősége, a Werrai terület történelmi társasága, amelyik Eschwege városban [Hessen tartomány, Kasseltól délkeletre] székel, a werra-meissneri zöldek, továbbá a werra-meissneri oktatási és tudományos szakszervezet. [Dieter Vaupel megjelentetett az összegyűjtött anyag alapján egy másik könyvet is, „Spuren, die nicht vergehen. Eine Studie über Zwangsarbeit und Entschädigung” címmel (Gesamthochschule Kassel FB 1. Kassel 1990 (Nationalsozialismus in Nordhessen. Schriften zur regionalen Zeitgeschichte, H. 12). – A szerk.]

Egészen véletlenül szereztem tudomást minderről. Az egyik barátnőm, akivel együtt voltunk, hallott róla, hogy megjelent egy ilyen német nyelvű könyv, ami Magyarországon nem is került forgalomba. Megszerezte, és egy alkalommal, amikor a régi lágertársnőket meghívta egy délutáni feketézésre, megmutatta. Kölcsönkértem tőle pár napra. Emlékszem, két-három éjszaka

kiolvastam. Minden tökéletesen stimmel benne. Rendkívül korrekt és precíz írás volt. Kinyomoztam a szerző címét, és írtam neki egy elég részletes, hosszú levelet, amelyikben nagyon nagy elismerésemet fejeztem ki, hogy milyen pontos és objektív munkát végzett. Akkoriban szerkesztő voltam, tudtam, hogy kell egy könyvet értékelni. Így aztán barátság is szövődött közöttünk.

Személyesen is találkoztunk nemegyszer. Meglátogatott még itt, a lakásomon is. A lágerbeliekkel, akik Budapesten élünk, összejárunk, és Dieter Vaupelt meghívtuk. Aztán jött egy év, amikor Hessian Lichtenau város alapításának hétszázadik évfordulójára nagy ünnepséget rendeztek, és a polgármester aláírásával egy nagyon udvarias meghívót küldtek mindenkinek, aki ott volt deportálva, és ismerték a címét, és akiről tudták, hogy még képes elutazni.

Nekem akkor nem volt kedvem elmenni. Félttem, hogy nagyon ki fogok borulni. De volt egy második lehetőség, amikor elutaztam. Ennek az volt az előzménye, hogy onnan két autóbusznyi ember látogatott Budapestre, kábé az 1980-as évek közepén. Akkor még az egyik kolléganőmnek a férje meg tudta szervezni, hogy a római-parti pártközponti üdülőben helyezzük el a vendégeket. Ezt máskülönben nehéz lett volna megoldanunk. Összeismerkedtünk velük, és nagyon kellemesen telt az idő.

Aztán egy-két évvel később újra jött a meghívó, és akkor már a barátnőim rábeszélésére én is elmentem. Ez még mindig a rendszerváltás előtt volt. Kissé bonyolult volt az utazás, mert akkor még volt NDK és NSZK [lásd: NDK – NSZK]. Vonattal elmentünk valahova közel az NDK-NSZK határhoz, és onnan egy autóbusz jött értünk. Úgy mentünk át. Ott azonban nem szállodában és nem üdülőben, hanem különböző családoknál egyenként voltunk elhelyezve, s az rendkívül érdekes volt és kellemes. Így sokkal közelebb tudtunk kerülni az emberekhez. Általában azok vállalkoztak erre az útra, akik tudtak németül. Nehezen szántam rá magam, hogy újra Hessian Lichtenaubába menjek, de jól sikerült.

2005-ben engedtem egy másik meghívásnak, és részt vettem a buchenwaldi – óriási és rettentő ronda – koncentrációs tábor önfelszabadításának hatvanadik évfordulójára rendezett nagy nemzetközi összejövetelen. Buchenwald nagyon közel van Weimarhoz, úgyhogy oda autóbusszal ki lehet menni egy negyed óra alatt. Olyanokat hívtak, akik érintettek voltak a deportálásokban, másrészt tudtak németül. Még Schröder volt a kancellár, ő is tartott egy beszédet a weimari színházteremben. Nem tudom, mennyire ismeretes, hogy Buchenwald tulajdonképpen nem várta meg azt, hogy az amerikaiak fölszabadítsák, hanem néhány nappal előbb a foglyok erőteljesen baloldali szervezete és rendkívül értelmes és kiválóan megszervezett csoportja lefegyverezte az SS-őrséget. Fantasztikus dolog volt! Fogalmam sincs, hogy hogy csinálták, de megcsinálták. Az őrtoronyban már a rongyos foglyok álltak fegyverrel a kezükben, amikor az amerikaiak megérkeztek. Ez volt 1945. április tizenegyedikén.

Visszatérve a hazatérésünkre. Elmeséltem már, hogyan találtuk meg Klárit. Mi azt hittük, hogy a férfiak már hazajöttek, és minket várnak. Mire kiderült, hogy szinte senkinek nem maradt meg se a férje, se az apja. Két hétig maradtunk Pesten, amíg egy kicsikét magunkhoz tértünk. Aztán nagy keservesen vonattal leutaztunk a városunkba, Zalaegerszegre, ahol persze senkit és semmit nem találtunk, csak néhány ismerőst.

A házhoz hozzá sem nyúlhattunk, mert mások laktak benne, és nekünk nem volt kedvünk azokat onnan kitessekelni. Úgyhogy a Joint adott nekünk egy kétszobás lakást konyhával, és soha többé mi annak a háznak még a közelébe se mentünk. Az égegyadta világon semmink nem maradt meg. Volt nevelőapámnak, Lacinak a rendelőjében egy nagyon szép faragott szekrény, amiben különböző fogászati anyagokat tartott. Erre a szekrényünkre valaki az ismerősök közül rábukkant az [zala]egerszegi kórházban. Akkor szólt, és a kórház igazgatója, aki kitűnő sebész volt, és aki Lacival igen jó viszonyban volt, rögtön visszaadta. Itt van nálam.

Anyu nagyon hamar kapott állást az [zala]egerszegi rendelőintézetben, a fogászaton lett asszisztens. Közben megjött Mauthausenből Sanyi nagybátyám, aki rögtön beköltözött hozzánk harmadiknak. Ügyvéd volt, rögtön dolgozni kezdett ő is. Már nem emlékszem, hol.

És én is kaptam munkát. Miután szovjet megszállás volt, nagyon örvendeztek egy olyan fiatal nőnek, akit semmiképpen sem lehetett a korábbi rendszer támogatásával megvádolni, jól tudott oroszul, és még érettségije is volt – úgyhogy én rögvést elkezdtem tolmácsolni, és föl is vettek a 34. Honvéd Kiegészítő Parancsnokságra. Természetesen beléptettek a Kommunista Pártba, de hát pártmunkáról szó nem volt, mert reggeltől estig szaladgáltam innen oda és onnan ide, és mindenki igénybe akarta venni a segítségemet, ami úgy látszik, jól jött az embereknek egy olyan megszállt városban, ahol az orosz nyelvet senki nem tudta.

Ez a munka összesen egy év és egy-két hónapig tartott. Nekem nagyon érdekes volt, addig nem forogtam emberek között, nem is volt lehetőségem és módom rá, hiszen a deportálásig iskolába jártam. Ekkor viszont muszáj volt. Úgy mellékesen, a város szovjet parancsnoka zsidó volt, egy őrnagy, aki velem igen szimpatizált, már olyan értelemben, hogy megbízott bennem. És persze ez a jó kapcsolat az én magyar alezredes főnökömnek is igen jól jött.

Ezt a munkát egyáltalán nem tudták jól megfizetni, mert ez pontosan a legvadabb és legszörnyebb infláció idejére esett, úgyhogy ami pénzt az ember kapott, azt azon nyomban a piacon vagy valahol el kellett hogy költse, mert másnap a felit sem érte [lásd: millpengős korszak]. Azért néha kaptunk egyet s mást természetben.

Ezt a munkakört megszüntették. Meg is találtam erről az értesítést itt az iratok között. De akkor már hallottunk arról, hogy Budapesten létrejöttek a potsdami egyezmény alapján az olyan magyar nagyvállalatok, amelyeknek a részvényei a háború előtt közel ötven százalékban német kézben voltak, s azok kárpótlásként, jóvátételként szovjet kézbe kerültek. Így alakult egy egész sor magyar-szovjet vállalat a legkülönbözőbb nagyipari területeken [lásd: magyar-szovjet vegyesvállalatok].

Ezeknek a vállalatoknak persze kellett az olyan emberek, akik részben jól tudtak magyarul, részben jól tudtak oroszul. Az egyiknek az igazgatóhelyettese egy régi ismerős volt – tulajdonképpen az akkor már régen Londonban élő nagybátyámnak egy ifjúkori barátja –, aki amikor tudomást szerzett arról, hogy én létezem, akkor valamiképpen izent nekem, hogyha akarom, megnézik, tudnának-e engem használni Budapesten.

Ez 1946-ban volt. Pestre feljönni nem volt egyszerű akkoriban. Zalaegerszeg Zala vármegye székhelye volt, és itt nemcsak városparancsnokság volt, hanem az úgynevezett Nemzetközi Ellenőrző Bizottságnak [Minden bizonnyal a Szövetséges Ellenőrző Bizottságról van szó. – A szerk.]

megyei központi irodája is. Az egy nagy tekintélyű szervezet volt, csak kevés munkatárssal dolgoztak, és engem időnként oda is elhívtak tolmácsolni. Ennek parancsnoka volt Golubjev őrnagy. Amikor valahogy szóba került, hogy nekem el kéne mennem Pestre, azt mondta, neki hivatalból úgyis Pestre kell utaznia, van egy dzsipje, majd ő elvisz. Így sem lehetett olyan könnyen eljutni, mert a balatoni országút nagyon sérült volt, úgyhogy iszonyú zökkenőkkel és igen lassan érkezünk meg. De hát végül is fölhozott engem háztól házig.

Furcsa dolog, de azért elmondom, mert olyan vicces. Évtizedekkel később a Filmmúzeumban láttam egy amerikai filmet, s annak a főszereplője Spencer Tracy volt, s én azt mondtam: „Te jó ég! Ez pont olyan, mint amilyen a Golubjev volt.” Ugyanaz az arc, legalábbis így emlékeztem rá.

Pesten komoly ellenőrzésen, illetve nyelvvizsgáztatáson mentem át, ami aztán pozitívan sikerült. Persze az előző év gyakorlata hozzájárult ehhez. Minden nap tolmácsoltam, a szókincsem gyarapodott, azonkívül abszolút tisztában voltam a nyelvtannal és a helyesírással. Már csak azért is, mert nagyon szerettem a latint, és magamtól rájöttem arra, amit a nyelvészek mindenütt említenek, hogy miután indoeurópai nyelv, ugyanaz a nyelvtani rendszere van a szláv nyelveknek is, mint a latinnak. Így sokkal könnyebben ment az egész.

Szóval felvettek a Magyar-Szovjet Olajművek – Molaj – nevű intézményhez, amihez a Szőnyi Olajfeldolgozó Vállalat tartozott [1942 márciusában alapították az Iparügyi Minisztérium és a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alatt a Magyar Olajművek (MOLAJ) Rt.-t, ill. szőnyi finomítójukat. A Magyar-Szovjet Olajművekről lásd: magyar-szovjet vegyesvállalatok. – A szerk.]. 1946. augusztus elsején bejött a forint [lásd: a forint bevezetése], vége lett a borzalmas inflációnak. Mindjárt sokkal könnyebb lett minden. Ha jól emlékszem, kétszáznegyven forint volt a havi fizetésem, ami akkor hihetetlenül komoly pénz volt. Ebből nagyszerűen ki lehetett jönni. Találtam egy kis albérleti szobát egy rendes családnál pontosan ugyanebben a házban, ahol most lakom. Pici cselédszoba volt, ahova egy ágy, egy szekrény és egy kis asztalka fért be. De akkor ez megfelelt. Nem emlékszem, mit fizettem érte. Olcsó volt a koszt, a vállalat adott ebédet, én pedig rendkívül szerény voltam a láger után. Arról nem is beszélve, hogy Walter küldött Londonból, amit tudott. Úgyhogy én itt akkor vidáman és boldogan éltem.

A vállalat nagy volt, rendes kollégáim voltak, kijöttem velük, jól éreztem magam. Még egy csónakház is volt a Római-parton, gyakran jártunk oda. Különböző barátnőket is szereztem. Miért jöttem el innen? Mert egy még csábosabb helyre nyílt lehetőség, az úgynevezett Magyar Tudományos Tanácshoz. Ez a következő módon történt.

Itt a házban lakott Fazekas Anna, az író [Fazekas Anna (1905–1973) – író, szerkesztő, 1924-ben bekapcsolódott a munkásmozgalomba. 1944-ben deportálták. 1949-ben lektor az Athenaeum kiadónál, 1950–51-ben az MDP Központi Vezetőségének politikai munkatársa. 1952–1963 között az Ifjúsági, ill. Móra Könyvkiadó igazgatója (MÉL). – A szerk.] – minden gyerek ismerte az „Öreg néne őzikéje” című verses meséjét –, ő lett később a Móra Ferenc Könyvkiadó igazgatója. Összeismerkedtünk. Akkor már férj nélkül nevelte a gimnazista fiát, Kulcsár Istvánt, aki később neves újságíró és rádiós lett. Fiatalabb volt jó pár évvel, mint én, és rettenetesen imponált neki, hogy én tudok oroszul. Később persze ő is megtanult. Anna elvált férje doktor Kulcsár István, a kiváló pszichiáter volt. Izraelbe emigrált, és ott sok-sok év után ő volt az, aki az ismeretes módon odakerült Eichmann-t vizsgálta és adott szakértői véleményt róla.

Anna nővére Gerő Ernőné volt, Fazekas Erzsébet, így ismerték [(1900–1967) történész, egyetemi tanár. A Tanácsköztársaság idején csatlakozott a kommunista ifjúsági mozgalomhoz. 1919 őszén Bécsbe menekült. A KMP Külföldi Bizottsága Romániába küldte pártmunkára (1921), ahol többször letartóztatták, ezért 1924-ben Bécsbe, majd Párizsba ment. Dolgozott a Francia Kommunista Párt és a magyar kommunista emigráció szervezeteiben, amellet a Sorbonne-on történelmet hallgatott. Részt vett a spanyol polgárháborúban (1936–39). 1939-ben Párizsba, majd Moszkvába került, ahol aspiráns lett a SZU Tudományos Akadémiája Történelmi Intézetében. A háború idején önkéntes a Vörös Hadseregben, a magyar és a román hadifogolytáborokban végzett politikai munkát. 1945-ben tért haza. A Nemzeti Segély egyik szervezője, 1949-ben a Tudományos Tanács titkára lett. 1950–53-ban a szegedi JATE-n, majd 1953–57-ben, nyugdíjazásáig az ELTE-n az egyetemes történelem tanszékvezető tanára. Férje Gerő Ernő (1898–1980) (MÉL). – A szerk.]

Anna elmesélte neki, hogy van itt egy kislány, aki jól tud oroszul. Mondta: „Hú, hogy kéne nekünk valaki oda!” – mármint a Magyar Tudományos Tanácshoz, mert az Akadémiát akkor egy ideig így nevezték. És nagyon sok akadémikust előző politikai állásfoglalása miatt vagy azon a jogcímen leminősítettek. Ezek a dolgok akkoriban szokásosak voltak. Elég az hozzá, hogy Erzsébet azt mondta: „Gyere ide, és fölveszlek.” Ez 1948-ban volt. Gyönyörű munkahelyem volt, mert a Tanács legalább egy évig a Parlamentben dolgozott. Fordító lettem. Nyugodt munka volt, többet is fizettek. Oroszról fordítottam magyarra tudományos, tudományszervezési szövegeket. Bele kellett tanulnom.

Említettem, hogy beléptem a pártba, amikor 1945-ben dolgozni kezdtem. De funkcióm soha nem volt. Emlékszem a Rajk-perre, azt hiszem, még a rádió is közvetítette. Megrendítő volt. És döbbenetes volt az is, amikor először hallottam a kitelepítésekről [lásd: kitelepítések Magyarországon]. Akkor azt mondtam – talán először: „Szent ég! Ez olyan, mint a deportálás.” És azt hiszem, igazam volt, minden naivitásom mellett. Az Akadémián természetesnek tűnt, hogy a tudományos életet erősen átítatja a politika. Politikai nyomás a kormányzat részéről nyilván a vezetőkre nehezedett, számunkra nem volt olyan igazán érezhető. Tőlem sem vártak el különleges dolgot, hangulatjelentéseket stb. Én szakszervezeti bizalmi voltam.

Egy alkalommal elhívtak tolmácsolni egy nemzetközi nőkongresszusra, amit Budapesten rendeztek. Ott sok fontos emberrel megismerkedtem, ettől kezdve máskor is hívtak, még az 1949-es Világifjúsági Találkozóra is [(VIT) – Az 1945-ben alakult Demokratikus Ifjúsági Világszövetség (DIVSZ), a világ kommunista- és munkáspártjai ifjúsági szervezeteinek nemzetközi szövetsége által szervezett fesztiválsorozat. Az elsőt 1947-ben rendezték Prágában, a másodikat 1949-ben Budapesten. A politikai cél az volt, hogy az egyre erősebb hidegháborús légkörben a Szovjetunió növelhesse és demonstrálhassa befolyását az ifjúság körében. Eleinte kétévente szervezték, 1959-től háromévente, 1968-tól ötévente szervezik. Mai neve: Világifjúsági és Diáktalálkozó. – A szerk.]. Azonkívül, hogy ez egy keresett foglalkozás volt, úgy látszik, mindenhol meg voltak elégedve a munkámmal. Így aztán igen jól kerestem, hiszen az állásomon kívül különmunkám is volt rendszeresen. Akkor megkérdeztem az én drága Klári nagynénémet: „Mondd, mit fogok én ennyi pénzzel csinálni?” S azt mondta: „Hát mit csinálnál? Tedd félre, és végy egy lakást!” Ezt tettem.

Anyám egy darabig még Zalaegerszegen maradt, vezette a nagybátyám háztartását, akivel igen-igen jó viszonyban volt. És dolgozott. Akkor jöttek a bajok, amikor Sanyi illegálisan elhagyta az országot. Az ő szomorú történetét már elmeséltem. Anyut kezdték piszkálni, és akkor rájött, hogy

ott nem maradhat. Például a két írógép közül az egyiket rögtön elvitte a hatóság. A másikat különböző barátok segítettek megmenteni. Így maradt meg egy Continental, mind a mai napig megvan. Nagyszerű írógép, amin én aztán később a privát fordításaimat gépeltem, és azokkal jól kerestem.

Anyu 1950-ben költözött Pestre, a Fehérvári úti Rendelőintézetben kapott egy jó asszisztensi állást, csak nagyon messze volt az albérletünktől, amit közösen vettünk ki a Katona József utcában, mert az enyémben nem fértünk el. Akkoriban nehezebb volt a közlekedés.

A lakásproblémánk pedig a következőképpen oldódott meg. Eljöttem egyszer látogatóba a korábbi háziasszonyomhoz, ebbe a házba. Azt mondta nekem: „Tudom, hogy te minden erődet a lakásra való gyűjtésre fordítod. Most itt, az emeleten, ahol van egy nagy, négyszoba-hallos lakás, és ahol egy ügyvéd lakik a feleségével meg a nevelt lányával, azok azt le akarják választatni, mert attól félnek, hogy társbérletesítik. (Akkoriban ez volt a legfélelmetesebb dolog annak, akinek nagy lakása volt.) Ők ismernek téged, menj át, kérdezd meg, hogy aktuális-e!”

Ezek engem óriási örömmel fogadtak, mert ismertek. Rögtön pauszpapíron megmutatták a tervet, amit egy mérnökkel már meg is csináltattak. Azt mondták, az a föltétel, hogy előre ki kell fizetni az egész építkezés árát. Letesszük ezt az összeget egy ügyvédnél, aki majd ahogy a munka előrehalad, úgy fizeti ki az embereket. És amikor kész, enyém lesz a lakás. Persze akkoriban kissé másként voltak a dolgok. Előzetes építési engedélyt kellett kérni a tanácstól, ami már megvolt. Amikor meg készen lett, ugyanúgy bérlakás maradt, csak kettő lett, a leválasztott lakást pedig nekem kiutalták.

Az építkezés előtt sokan riogattak, hogy ily módon elvesz a pénzem. De volt anyámnak egy nagyon jó barátja, nagyra tartottam őt, jogosan, mert nem olyan értelmetlen dolgokkal foglalkozott, mint én vagy mint az anyu, hanem volt egy vállalatuk Zalaegerszegen valamikor, úgyhogy ő üzletasszony volt, és egészen másképp gondolkodott. Adtam a véleményére. Azt mondta: „Ide figyelj! Te ebben az albérletben, ahol most laksz, maradhatsz, ameddig akarsz, ha fizeted. De akik itt laknak ebben a nagy lakásban, ők fogják a legjobban sürgetni, hogy elkészüljön az a leválasztás, mert ők fogják unni a téglarakásokat, a malterosládát meg a sok embert, aki ott mászkál, és az egész építkezéssel kapcsolatos zűrzavart és rumlit.” Ez abszolút logikus volt, és való szent igaz, hogy pontosan hat héttel később, 1950. október huszadikán beköltöztünk az újonnan épült, leválasztott lakásunkba. Mind a mai napig itt lakom, sajnos már egyedül. Édesanyám, drága 1984-ben halt meg. Harmincnégy évig éltünk együtt a lehető legnagyobb harmóniában.

Egy alkalommal valamilyen nemzetközi szakszervezeti konferencia volt, ott a fordítóirodában dolgoztam, amikor megismerkedtem két, kábé az én anyám életkorával azonos korú hölgygel, mind a ketten orosz születésűek voltak, és még az első világháború után mentek férjhez magyar hadifoglyokhoz. Ők kezdtek el nyaggatni, hogy aki ilyen jól tud oroszul, az miért nem szerez diplomát. Most szerveződik az úgynevezett Lenin Intézet, ami tulajdonképpen nem sokkal később a budapesti egyetem orosz tanszéke lett. „Jelentkezzél, le kell ugyan tenni egy felvételi vizsgát, de ahogyan mi ezt látjuk, az neked nem lesz túlságosan nehéz.”

Jelentkeztem, és az esti tagozaton mindjárt fölvettek a harmadik évre. Ez összesen négyéves képzés volt egy szakon. Nem az volt az óriási előnye, hogy adtak egy papírt róla, hanem az, hogy nagyszerű, orosz anyanyelvű tanáraink voltak. Élmeny volt hallgatni őket. Természetesen az orosz

irodalom tanárára emlékszem a legjobban, Krajevskij professzorra. Arra törekedett, hogy tanítványainak mindent átadjon, amit csak tud. És sokat tudott. Nemcsak a szovjet irodalmat tanította, hanem a klasszikus oroszokat is. Akkor kezdtem orosz nyelvű könyveket vásárolni. Volt az orosz könyvesbolt, ahol olcsón lehetett szép és jó kiadásokat kapni. Persze marxizmus-leninizmust is tanultunk. De hát az sem ártott, nyelvileg pláne nem, arra a szókinszre szükségem volt. 1953-ban fejeztem be a tanulást, egy évet ellustultam belőle, ezért nem 1952-ben.

Ekkor kaptam még egy olyan fix munkát, ahova hetenként kétszer vagy háromszor délután kellett bejárni, amelyet én a koromnál fogva igen jól bírtam, és amelyik igen jól fizetett. Volt egy olyan lap, aminek az volt a címe: „Tartós Békéért, Népi Demokráciáért”. Tessék elképzelni a szellemét! De hát istenkém! Ez volt, és oroszul volt. Jött az anyag géptávirón, azt hiszem, Bukarestből. Nem ott szerkesztették, csak onnan küldték nekünk. Ennek minden héten megjelent a magyar változata [„Tartós békéért, népi demokráciáért” – a Kommunisták és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának hetilapja volt. 1947-ben indult Belgrádban. 1948-ban, amikor a Tájékoztató Iroda határozatban elítélte a jugoszláv kommunista párt politikáját, a szerkesztőség és a kiadóhivatal átkerült Budapestre, majd 1951–1956 között Bukarestben szerkesztették (ide került 1948-ban a Kominform székhelye is). (Megjelent orosz, német, francia, angol, spanyol, lengyel, bolgár, cseh, olasz, albán és kínai nyelven is. A magyar kiadás szerkesztője 1950-ig Nemes Dezső, 1950–54 között Orosz Nándor, 1954–56 között Betlen Oszkár volt.) – A szerk.]

A sok munka és tanulás mellett azért persze volt társaságom. Szereztem barátnőket és barátokat, udvarlókat is. Világos. De valahogy házasságra sosem került sor, lehetséges, hogy én voltam az oka, akinek senki sem volt elég jó. Amikor itt albérletben laktam, a háziasszonyomnak volt egy mérnök fia, aki nagyon művelt, zeneértő ember volt, és aki engem sok mindenre megtanított. Amikor Klemperer Budapesten az Operában volt [Otto Klemperer (1885–1973) – karmester és zeneszerző, 1947–1950 között a budapesti Operaház karnagya volt. – A szerk.], ő vett nekem bérletet öt, a mester által betanított Mozart-opera előadására. És hangversenyjegyeket hozott... Nagyjából neki köszönhetem a zene iránti imádatomat. Persze volt ennek előzménye otthonról is. Amikor a nagynénémhez Pestre járkáltam, az ő gramofonját nyúztam. Olyan tekerős gramofonja volt, és tömértelen, prima külföldi lemeze. Így aztán nem volt olyan nehéz engem hozzászoktatni az élő hangversenyekhez.

Nyáron evezni jártunk. Amíg a Molajnál dolgoztam, addig a Római-partra. Később az Akadémiánál szerveztek egy turistaegyesületet, akkor kezdtem túrázni, főként a Pest környéki hegyekbe, Pilisbe, Börzsönybe, néha Zemplénbe is. Soha meg nem ismertem volna ezeket a helyeket e nélkül a társaság nélkül. Gyönyörű volt. Imádtam.

A Tudományos Tanácsot hamar visszakeresztelték Magyar Tudományos Akadémiának, és megalakult a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, ahová én is kerültem. Persze ott már többen voltak, akik angolul, németül, franciául is remekül tudtak. Ott barátkoztam össze Palló Tibornéval, Borival, aki több nyelven dolgozott. Haláláig összejártunk. Helyileg akkor mi a Beloiannis [ma Garibaldi] utcában voltunk. Később kaptunk egy másik hivatalt a Nádor utca 10-ben, most iskola van ott.

Az Akadémia elnöke doktor Rusznyák István professzor volt. [(1889–1974) orvos, egyetemi tanár, 1912 és 1931 között a Korányi Sándor vezette III. sz. belgyógyászati klinikán dolgozott, 1931–1945 között Szegeden egyetemi tanár, a belgyógyászati klinika igazgatója. 1945-ben a budapesti

egyetemen a II. sz. belgyógyászati klinika vezetője, 1946-tól az I. sz. belgyógyászati klinika igazgatója, 1949–1970 között az MTA elnöke. 1945–47-ben nemzetgyűlési, 1949–1967 között országgyűlési képviselő, 1949-től 1958-ig a Magyar Népköztársaság Elnöki tanácsának tagja. – A szerk.]. Nem ő volt a közvetlen főnököm, de sokszor dolgoztunk együtt. Nagyon jó főnök volt. A főtitkár pedig, aki engem megesketett – az állami hivatalnokoknak akkor is esküt kellett tenniük –, doktor Alexits György professzor úr volt, matematikus, és egyébként elragadóan kedves ember. Ha volt egy kis szabad ideje, és nem foglalkozott a hivatalos dolgokkal, akkor a világon a legjobban ő tudott zsidó vicceket mesélni – maga nem volt zsidó egyik oldalról sem [Alexits György (1899–1978) – matematikus, az MTA tagja. A Tanácsköztársaság alatt a Szocialista Diákszövetségben tevékenykedett, a Tanácsköztársaság bukása után kizárták az egyetemről, emigrálni kényszerült. Grazban járt egyetemre, ott avatták 1924-ben doktorrá. Hazatérve 1919-es tevékenysége miatt tanári álláshoz nem juthatott. 1926-ban Romániába ment, egy évig Giurgiuban tanított, és tanársegédként előadásokat tartott a bukaresti egyetemen. 1928-ban engedélyt kapott arra, hogy tanári oklevelet szerezzen. 1929-ben lett matematika-fizika szakos tanár. 1930-ban mint polgári iskolai helyettes, majd mint rendes tanár kapott állást. Az ellenállási mozgalomban kifejtett tevékenységéért 1944-ben Dachaubá, majd Spaichingenbe vitték. 1945-ben tért haza. Tudományos munkája mellett másfél évig gimnáziumi igazgató, utána közoktatásügyi államtitkár, egy évig a Tudományos Tanács főtitkára, majd az újjászervezett MTA első főtitkára. Közben egyetemi tanári kinevezést kapott a BME Vegyészmérnöki Karának matematikai tanszékére. – A szerk.].

Az első hivatalos külföldi utam Moszkvába vezetett, 1951-ben. De nem az Akadémia küldött, hanem a DIVSZ [1945. november 10-én jött létre a Világ Ifjúsági Konferencia Londonban, ahol megalapították a Demokratikus Ifjúsági Világszövetséget (DIVSZ), székhelye Párizsban, majd 1951-től Budapesten volt. Legfőbb rendezvénye a Világifjúsági Találkozó (VIT). – A szerk.], akik az 1949-es budapesti Világifjúsági Találkozóról ismertek, ahol sokat tolmácsoltam. Behívtak a Külügyi Osztályra [Föltehetően a DIVSZ Központi Vezetőség Külügyi Osztályáról van szó. – A szerk.], aminek a vezetője Bors Jenő volt. Olyan családból származott, amelyiknek számos tagja szovjet emigrációban élt a Kommün után. Ő is kint nőtt föl, ott járt egyetemre. Később éveken keresztül ő volt a Hanglemezgyártó Vállalat vezérigazgatója [Bors Jenő (1931–1999) – 1965–1990 között volt a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat igazgatója. – A szerk.]. Kipróbálták, hogyan beszélek, és rögtön alkalmasnak találtak.

A Komszomol meghívására egy tíztagú csoportot kísértem. Nekik jutalom volt ez a négy-öt hetes út, nekem kőkemény munka, hiszen senki sem tudott egy szót se oroszul, úgyhogy mindent reggeltől estig fordítani kellett. Természetesen ragyogóan voltunk elhelyezve, az ottani viszonyokhoz képest kimagaslóan voltunk ellátva, és mindent megmutattak, amit csak akartak, amit csak lehetett. Ez úgy nézett ki, hogy a nap első felében városnézés volt, illetve minden nap egy előadás a Komszomol központjában, amit kapásból kellett fordítani. Esténként többnyire színházba vagy operába mentünk. A baj az volt, hogy a színházat is tolmácsolni kellett. A november hetedikéi díszszemlére is kaptunk helyet a Kreml előtt [November 7. – A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója, melyet minden évben nagy pompával, katonai díszszemlével ünnepeltek Moszkvában. Kisebb-nagyobb felvonulást, díszszemléket minden településen tartottak. A legnagyobb állami ünnepnek számított a Szovjetunióban. 2004-ben eltörölték. – A szerk.]. Ott volt az öreg Sztálin, akit még láttam. Moszkván kívül Leningrádba is elvittek, ahol a legérdekesebb és

legpazarabb szállodában, az Astoriában laktunk. Onnan pedig Grúziába mentünk, és Szuhumiban, a Fekete-tenger partján töltöttünk néhány napot. Én azelőtt soha nem láttam tengert, csodálatos volt még ilyen késő ősszel is.

Aztán jöttek az akadémiai kiküldetések, amik persze sokkal kevésbé voltak fárasztóak, miután nem a Komszomol rendezte őket, hanem a Szovjet Akadémia. Arról nem is beszélve, hogy akiket meghívtak, azok már többnyire idősödő és nagy tekintélyű magyar tudósok voltak. Őket nem lehetett reggeltől estig ide-oda cipelni. Velük is voltam különböző érdekes helyeken. De csak mindig a Szovjetunióban, na meg Bulgáriában, hiszen én voltam a szovjet előadó.

Többször utaztam Rusznyák professzorral, nálánál jobb útitársat elképzelni is nehéz, mert finom volt, kellemes volt, szellemes, sosem érezte, hogy ő egy óriási nagy főnök, én meg kis senki vagyok. Rendkívül művelt ember volt – és humora is volt, ami nagy szó. Molnár Erik történésszel egyszer Szófiában voltam [Molnár Erik (1894–1966) – történész, politikus, akadémikus. 1944 és 1956 között volt népjóléti miniszter, tájékoztatási miniszter, külügyminiszter (kétszer is), moszkvai nagykövet és (leghosszabb ideig) igazságügy-miniszter (kétszer), a Legfelsőbb Bíróság elnöke. Egyetemi tanár (ELTE) volt, és számos párt- és történész szakmai szervezeti tisztsége volt. – A szerk.], és tőle sok mindent megtudtam az orosz-török háborúkról. Pazar elbeszélő volt. Zólyomi Bálint professzorra is szívesen emlékszem, nevét most már legfeljebb a szakemberek ismerik. Ő volt az, aki megalapította a Vácrátóti Botanikus kertben a Botanikai Intézetet [Zólyomi Bálint (1908–1997) – botanikus]. A kertet az Akadémia örökölte egy hajdani nagybirtokos arisztokratától, gróf Vigyázó Ferenctől egy csodálatos, egészen extra faliszóttos-gyűjteménnyel együtt. Tele van velük az Akadémia.

És még számtalan emlék jut eszembe. A Szovjetunió európai részét bejártam az akadémiai meghívásokkal. Nyaraltunk egyszer Jaltán tíz napig, a környékén mind megvannak azok a csodálatos cári paloták. Láttam Bahcsiszerájt [A Krím-félszigeten lévő város 1783-ig a krími tatár kánság fővárosa volt. – A szerk.] és a többit.

Minden év március egész hónapjában volt a magyar-szovjet barátság hónapja, amikor egy nagyon tekintélyes delegációt fogadtunk. Tagjait általában úgy válogatták össze, hogy tudós is volt, író is, muzsikus is, sztahanovista munkás is, szerkesztő is és így tovább. Nem voltak túl sokan, de csupa kint jól ismert ember. Én mindig kísérő voltam.

Sztálin 1953. március ötödikén halt meg. Tehát éppen itt volt az évi szokásos küldöttség. Akkor számomra a legemlékezetesebb vendég Emil Gilelsz [1916–1994], a nagyszerű zongoraművész volt. Sztálin temetésének napján, március kilencedikén nagygyűlést tartottak a Felvonulási téren. Egy nagyon hideg és kellemetlen, csípős napon volt ez. Ott volt egy nagy tribün, és mellette állt a Mikus Sándor [(1903–1982) – szobrászművész] által alkotott bronz Sztálin-szobor [1950], amit aztán 1956-ban úgy fűrészeltek le, hogy csak a csizmái maradtak meg. A tribünön voltunk a delegáció tagjaival nagyon sok vezető embernek a társaságában. A városnak nem volt olyan munkahelye, ahol ne mozgósították volna az embereket. Hatalmas tömeg gyűlt össze.

1956 – ez egy nagyon nehéz kérdés. Egyáltalán nem értettem a dolgot. De láttam, hogy óriási a mozgás. Természetesen olvastuk a Petőfi Körnek az írásait, amik nagyon érdekesek voltak. Nekem járt az „Élet és Irodalom” is [Baik Éva nyilván az 1950–56 között megjelent „Irodalmi Ujság”-ra gondol, amely a Magyar Írók Szövetségének irodalmi és művelődéspolitikai hetilapja volt

(főszerkesztő: Illés Béla), és amelyet 1956 után megszüntettek. (1957–1962 között Faludy György szerkesztésében Londonban, majd 1989-ig Párizsban jelent meg, Méray Tibor szerkesztésében.) Az „Élet és Irodalom” első száma 1957. március 15-én jelent meg. – A szerk.]. Amikor elkezdődtek az események [lásd: 1956-os forradalom], olyan dumákat is hallottunk, hogy majd meglátjátok, Ausztriában csak erre lesnek az 1945-ben elkotródott vagy elmenekült nyilas vezetők, hogy visszajöjjenek. Főként a Beregfy nevű tábornok [Nem tudjuk, kire gondol Baik Éva. Beregfy Károly (1889–1946) vezérezredest, aki a nyilas hatalomátvétel után honvédelmi miniszter és vezérkari főnök volt, 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték. – A szerk.]. Reméltük, hogy ilyesmi mégsem fordulhat elő. Anyámmal arra gondoltunk, hogy még közel van az egész 1944-45, és elég már az egészből. Mi már eleget izgattuk magunkat.

A harcok idején is be kellett járnom az Akadémiára. A mi osztályunk szervezte a tudósok, illetve a kutatók külföldi csereutazásait. Sokan, akik meghallották, hogy mik történnek, rögtön haza akartak jönni a családjukhoz. A kiutazók szolgálati útlevelet kaptak, amit hazaérkezésükkor nálunk le kellett adniuk. Ezért aztán minden reggel a kolléganőmmel együtt bementünk. Ez időnként elég félelmetes volt, mert géppuskazaj meg mindenféle volt itt a közelben.

Amikor vége lett, a megtorlásokról még sokat nem tudtunk. Az későbben jött. A kivégzések 1957-ben és utána voltak, meg későbben. Akkor meg megdöbrentünk. Lehetett hallani róla. Amikor újjáalakult a párt, én már nem léptem be. Utána már sohasem voltam párttag. De dolgoztam tovább ugyanazon a helyen 1966 végéig.

Még egy történet az akadémiai időkből, 1958-ból. Fénykép is van hozzá, rajta Hruscsov [Nyikita Szergejevics Hruscsov (1894–1971) – 1953–1964 között az SZKP főtitkára, 1958–1964 között a Minisztertanács elnöke. – A szerk.], Rusznyák elnök úr és én. Akkor már az Akadémia főépületében volt az osztályunk, egy emelettel följebb, mint az elnökség. Egy napon szólt az elnök titkárnöje, Julika: „Gyere! Hív az elnök.” Lementem, behívott, és azt mondta: „Most lesz itt egy nagygyűlés, Hruscsov is beszélni fog. Magának ott kell lennie, és tolmácsolni, de nem a Hruscsovnak, hanem lesz itt egy-két olyan vezetőnk, aki beszédet tart.” És még hozzátette: „Bizony, én is izgulok, ne csak maga izguljon.” Elővett egy üveg konyakot, megkínált vele, mondván, hogy most igyunk a bátorságért. Ez kedves, ugye?

Nagyon haragudtam azokra, akik az üdvözlőbeszédeket tartották, mert az lett volna a legkevesebb, hogy legalább egy órával előbb írásban odaadják a szöveget, és ne blattról kelljen nekem oroszul a Hruscsov előtt beszélnem. Ez egy kicsit izgalmas volt. A szépen kidekorált díszteremben tartották a gyűlést. Hruscsov a Pártközponttól kapott egy kitűnő kísért és tolmácsot, Erdélyi Károlyt. Nem volt könnyű dolga Hruscsovval. Az történt, hogy kapott egy vastag paksamétát, az volt a leírt szöveg. Ez a paksaméta Hruscsovnál is ott volt, aki fölállt a pódiumra, a kezébe vette, elkezdte az üdvözlő szavakat. Miután ezeket Erdélyi lefordította, fogta az egészet, visszagyúrta a zakója zsebébe, és teljesen szabadon folytatta.

A hallgatóság, amely az ország legismertebb és legkiemelkedőbb tudósaiból állt, főként akadémikusokból és intézetvezetőkől, eleinte nagyon unatkozó arccal ült ott, aztán láttam föntről, az emelvényen hátul ülve, hogy egyre jobban figyelnek, mert az egész annyira érdekes és annyira eleven lett, hogy bámulatos. Könnyű volt nekem hallgatni, hiszen Hruscsov született népszónok volt, a szó legjobb értelmében, akinek egyáltalán nem volt nehéz minden írásbeli előkészület nélkül kitűnően beszélni. Kapásból tolmácsolni viszont iszonyatosan nehéz volt, mert nagyon szeretett

különböző népi mondásokat beleszőni a beszédébe, amik csak akkor érdekesek, hogyha az ekvivalensük megvan magyarul is. A végén néhány professzor azt súgta nekem: „Évikém, maga ezt sokkal jobban csinálta volna.” De én tudom, hogy nem ment volna nekem se jobban.

Összesen tizenhét évig dolgoztam az Akadémián. Végül azért akartam eljönni, mert olyan stresszes és olyan strapás lett a munka, annyira fárasztott, hogy elkezdett fájni a gyomrom. Mondtam, vagy elmegyek, vagy szerzek egy gyomorfekélyt, amihez nem nagyon volt kedvem. Abban az időben elég sokat tolmácsoltam a Magyar-Szovjet Baráti Társaságnak, amelynek a főtákará Bernát György volt, aki ugyanakkor és egyben az Akadémiai Kiadó igazgatója volt. Egyszer megkérdeztem tőle: „Nem kellene valaki hozzátok, aki tud oroszul?” – „Dehogynem!”

A kiadóba szerkesztőnek vettek fel. Anyagilag ez nem volt előnyös, havi ötszáz forint mínuszt jelentett 1967-ben. Egyébként a kiadó általában rendkívül rosszul fizetett, ezt sokkal később nagyon autentikus helyről is hallottam. De a kollégáim igen jól fogadtak, és segítőkészek voltak, hiszen nekem meg kellett tanulnom a szerkesztés munkáját magától, amivel sohasem foglalkoztam azelőtt. Úgyhogy én ezt megszerettem, és érdekelt is. Kezdetben csak besegítettem Alexa Ferencnének, Majának, akivel aztán baráti kapcsolatom is lett, most is összejárunk. Ő orosz anyanyelvű, vele dolgoztam.

A kiadó idegen nyelvű szerkesztősége megrendelésre főként természettudományos könyveket adott ki külföldi cégeknek, különböző nyelveken. Persze magyar nyelvű szerkesztőség is volt. Később, ha éppen nem volt idegen nyelvű feladat, már kaptam magyar kéziratokat is. Például volt egy olyan sorozatom, hogy „Agrártörténeti tanulmányok”. Elég jó vastag kötet volt mindegyik témáról. Igen érdekes volt. Mindegyikből olyan dolgokat tudtam meg, amikről azelőtt soha nem volt fogalmam. Órákat lehetne róla mesélni.

Azokból a könyvekből, amiket az ember maga szerkesztett, és benne volt a neve, hogy felelős szerkesztő, kapott egy példányt. Evvel a példánnyal azt csinált, amit akart. Ha nem érdekelte, vagy a szerkesztési munka során már pokolian megunt, akkor azt be lehetett vinni a Váci utcában az Akadémiai Könyvesboltba, és ott ugyanazon az áron, ami rajta volt, bármilyen más akadémiai kiadványra kicserélték. Úgyhogy egy csomó szótárt így szereztem be, vagy a „Művészeti Lexikon”-t is.

1989-ig dolgoztam a kiadóban. Volt egy olyan rendelet, hogy a hadifogság, a katonai szolgálat meg a deportálás ideje is beszámít a szolgálati évekre. Úgyhogy ezzel együtt nekem negyvenöt évem kikerekedett. Negyvennégy évig dolgoztam, és a negyvenötödik volt a Hessianisch Lichtenau és a Birkenau. Nyugdíjba mentem.

De hamar elkezdtem unatkozni. Felhívtam telefonon a Rádióban Kulcsár Istvánt: „Nem tudnál nekem valami fordítanivaló munkát szerezni, mert én itt meghalok az unalomtól.” Azt mondta: „Pillanatnyilag nem tudok, de egy-két héten belül föl hívlek.” Föl is hívott, és azt mondta: „Van. Nem fogsz tőle meggazdagodni, de a munka érdekes, és te erre tökéletesen alkalmas leszel.” – „Mi ez?” – „A BBC híreit kell fordítani. Tehát fel kell venni magnóra, legépelni, lefordítani és beadni a turnusvezetőnek, és azt ő vagy fölhasználja, vagy nem.” Angol nyelvű szöveg volt.

Gyorsan kellett csinálni. Azon nyomban. Ezek nem voltak hosszú szövegek, de össze kellett hasonlítani a Magyar Távírási Irodától kapott anyaggal. Ha az MTI már leadta, akkor kimaradt. Így is

voltak érdekes dolgok. Szóval, amikor az ember este tízkor hazaszédelgett onnét, és bekapcsolta a tízórás híreket a rádióban, akkor örömmel hallgatta a saját szavait is néha. Ezt három-négy évig csináltam. Szerettem. Itt találkoztam és barátkoztam újra össze – mint meséltem – Bozóky Évával.

Ezután már csak itthon végezhető munkát vállaltam. Volt fordítanivaló, és egy nagyon kedves munkakapcsolatom lett a Panem Kiadóval, akik szép útikönyveket adnak ki kinti kiadóktól, tehát fordításokat. Először megcsináltam Bécsset, majd még egy csomó másikat. Akkor azt mondtam nekik: „Ha jók akartok hozzám lenni, akkor a Róma könyvet adjátok nekem. És így én még egyszer elmegyek a könyv alapján Rómába.” Megkaptam.

Sokat utaztam életemben, ezek zöméről már szó esett. A legtöbb persze hivatali út volt. Nyugaton a háború után először Bécsben voltam, 1958-ban három napig [lásd: utazás külföldre 1945 után]. Egy autóbuszos IBUSZ-út volt, az Akadémia kapott két helyet, s Ruznyák professzor titkárnőjét és engem küldtek. Bécs kellős közepén egy remek régi szállodában laktunk, és sok mindent láttunk. Ez azért is volt számomra olyan fontos, mert gyerekkorom és egyáltalán életem legjobb barátnője, Marika, akiről sokat meséltem már, amerikai férjével akkor éppen Bécsben élt, így meg tudtam látogatni. Édesanyja az én anyám legjobb barátnője volt. Úgyhogy majdnem rokon látogatás volt.

Anyukámmal sajnos soha nem utaztam. Ő a hűgával utazott, a Klárral. Testvérük, Walter Angliában élt, s amikor már lehetősége volt, befizetett nővéreinek egy-két hét nyaralást Ausztriába, a tulajdonképpeni szülőházjukba.

Feltételezhető, hogy a munkahelyemnek a presztízse hozzájárult ahhoz, hogy nagyon hamar mehettem meghívásra Nyugatra. Már meséltem, hogy kint élő nagybátyáimnál miként, hányszor voltam. Marikát is meg tudtam látogatni Bécsen kívül még kétszer Genfben. Kihasználtam a háromévenkénti utazási lehetőséget. Többször mentem társasutazással. Az 1970-es években szántam rá magam először, hogy Németországba menjek. Azóta voltam többször.

Izraelbe nem jutottam el, bár mindig szerettem volna. Talán még valahogyan, valamikor. De Amerikában kétszer is voltam. Három barátnőm élt kint. Marika Európából New Yorkba költözött, ahol meglátogattam. Másik barátnőm, Jutka kaposvári, együtt voltunk deportálva, férjhez ment egy amerikai tiszthez. Maine államban él a férjével és a családjával. Három gyerekük született. Miután a gyerekei már egy picit fölcseperedtek, azt mondta a férjének: „Mi lenne, ha beiratkoznék az egyetemre?” Szeretett volna matematikát tanulni. Beiratkozott, megszerezte a diplomát, és annyira jónak találták, hogy ott maradt a College-ban előadónak, majd professzornak, a végén dékán lett belőle. Megírta az életrajzát angolul az 1944-45-ös és az azt megelőző életről, meg is jelent kint, és nagyon nagy sikert aratott. Majd elküldte nekem azzal a kéréssel, hogy az ő költségére fordítsam le és nyomtattassam ki. Ez megtörtént, hamarosan újra ki fogják adni [Judith Magyar Isaacson: „Köszönet az Életért. Egy túlélő visszaemlékezése”, Budapest, 1994, Dunakönyv Kiadó]. Náluk is voltam vendégségben. A harmadiknál, Dános Médánál is voltam, aki a híres egyetemi városban, Princetonban élt.

A sok utazás közül még kettőt emelnék ki, ami fantasztikus hatással volt rám. Az egyik a Loire völgye. Egy baráti házaspárral voltam, de szervezett út volt. Ott olyan kastélyok vannak, hogy az ember be sem tudja csukni a száját, mert mindig le van esve az álla.

A másik a Chagall-túra, ami isteni volt. Valamikor 1992 elején az egyik fiatal német barátom Hessian Lichtenauból, Jürgen Jessen fölhívott, és megkérdezte, hogy hogyan bírom a hosszú autóbuszozást. „Mert – mondta – van itt egy barátunk, aki nagyszerű szakértője Marc Chagallnak annak ellenére, hogy egyáltalán nem művészettörténész, hanem evangélikus lelkész. Már több ízben szervezett Európában autóbusz-kirándulásokat, ahol is megmutatja mindazokat a városokat és azokat épületeket, ahol Chagallnak valamelyik műve vagy esetleg múzeuma található. Ha érdekel, nagyon tudom ajánlani” [Marc Chagall (1887–1984) – orosz származású, főként Franciaországban alkotó zsidó festőművész. Festményeken kívül színházi dekorációkat, templomi üvegablakokat is készített, valamint könyveket illusztrált. – A szerk.]. Mondom neki: „Az egész dolognak a gondolata hihetetlenül vonzó, a kérdés az, hogy mibe kerülne.” Akkor még nem volt az, hogyha az ember az összes pénzét elviszi a bankba, azt beváltják valutára. Volt korlát. „Jó – mondta –, pár nap múlva visszahívlak.” Fölhívott: „Csak annyi pénzed legyen, hogyha egy kávét akarsz inni valahol, azt ki tudjad fizetni.” Máig sem tudom, hogy ezt az utat ki fizette ki.

Jürgen fogta magát, beült a kocsijába, és eljött Pestre. Itt kicsit körülnézett, aztán beültetett az autóba a kofferral együtt, és elvitt Mainzba – ott találkoztam aztán a vezetőnkkel, Christoph Goldmann-nal [Dr. Christoph Goldmann (sz. 1929) – Chagall-szakértő, több, Chagall munkásságával foglalkozó könyv szerzője, társszerkesztője a „Nagy Chagall Bibliá”-nak („Die große Chagall Bibel”, Stuttgart, 1998). – A szerk.]. Napokig tudnék mesélni arról, hogy hol és mit láttunk. Christophtól azóta is kapom a leveleket. Meg is írtam neki, hogy ez volt életem legszebb utazása. És amikor itt volt Pesten, én próbáltam megmutatni neki mindent, amit csak tudtam. Amikor pedig itt volt az a csodálatos Chagall-kiállítás a Zsidó Múzeumban, vettem egy szép kiadványt, és elküldtem neki, hogy itt voltam, és rá gondoltam.

A hétköznapijaim most már csendesebben telnek. Napi anyagi gondjaim nincsenek, nagyon nagy segítség az a kárpótlási összeg, amit a kinti munkáért kapok, hiszen a nyugdíjam kevés. Bár egyedül élek, de főzőcskézem, háztartást vezetek. Sokat olvasok, koncertekre járok, időnként barátokkal találkozom, és levelezek a külföldön élőkkal – sajnos, egyre kevesebben vannak. És ha valami érdekes utazás van, akkor még elmegyek. Most kaptam újra meghívást április elejére Buchenwaldba, a felszabadulási évfordulóra. Remélem, el tudok utazni.